

**Structurele kenmerken van het godsbeeld bij mensen met een Autisme
Spectrum Stoornis.**

Dirk Rietdijk
S1916017
Masterscriptie Geestelijke Verzorging
Rijksuniversiteit Groningen
Begeleider: Dr. J. Schaap-Jonker
Meelezer: Prof. Dr. T.H. Zock
2012/3

Voorwoord

Hoe contact met andere mensen en in het verlengde daarmee met zichzelf te leggen is voor mensen een complexe aangelegenheid. Dit geldt in het bijzonder voor mensen met een vorm van autisme. Enige hulp daarbij is vaak niet overbodig. Antoine de Saint-Exupéry legt uit hoe je een vriendschap tot stand kunt brengen.¹ Hij noemde het in de tijd dat hij *Le Petit Prince* schreef, in 1946, al een te zeer vergeten zaak. De mensen waren er te gehaast voor geworden. Bij monde van de vos wordt de kleine prins uitgelegd hoe vriendschap tot stand komt:

-Viens jouer avec moi, lui proposa le petit prince. Je suis tellement triste..

-Je ne puis pas jouer avec toi, dit le renard. Je ne suis pas apprivoisé.

-Ah! pardon, fit le petit prince.

Mais, après réflexion, il ajouta:

-Qu'est-ce que signifie "apprivoiser"?

(...) -C'est une chose trop oubliée, dit le renard. Ça signifie "créer des liens..."

-Créer des liens?

-Bien sûr, dit le renard. Tu n'es encore pour moi qu'un petit garçon tout semblable à cent mille petits garçons. Et je n'ai pas besoin de toi. Et tu n'as pas besoin de moi non plus. Je ne suis pour toi qu'un renard semblable à cent mille renards. Mais, si tu m'apprivoises, nous aurons besoin l'un de l'autre. Tu seras pour moi unique au monde Je serai pour toi unique au monde...

Het komt er dus op aan iemand 'tam' te maken, 'verbonden' te zijn. Het blijkt een zaak van veel geduld te zijn maar wel zeer de moeite waard, omdat alleen op zo'n manier de wereld zich voor je ontsluit:

-On ne connaît que les choses que l'on apprivoise, dit le renard. Si tu veux un ami, apprivoise-moi.

(...) -Que faut-il faire? dit le petit prince?

-Il faut être très patient, répondit le renard. Tu t'assoiras d'abord un peu loin de moi, comme ça, dans l'herbe. Je te regarderai du coin de l'oeil et tu ne diras rien. Le langage est source de malentendus. Mais chaque jour, tu pourras t'asseoir un peu plus près...

Het hoe is nu duidelijk maar het belang van rituelen mag niet uit het oog worden verloren. Alleen met behulp van rituelen kan het hart van de beoogde vriend zich voor je openstellen en daarmee het geluk je ten deel vallen, aldus de vos:

Le lendemain revint le petit prince.

-Il eût mieux valu revenir à la même heure, dit le renard. Si tu viens, par exemple, à quatre heures de l'après-midi, dès trois heures je commencerai d'être heureux. Plus l'heure avancera, plus je me sentirai heureux. À quatre heures, déjà, je m'agiterai et m'inquiéterai; je découvrirai le prix du bonheur! Mais si tu viens n'importe quand, je ne saurai jamais à quelle heure m'habiller le coeur... Il faut des rites.

Of het precies volgens deze procedure gegaan is weet ik niet. Ik prijs mij evenwel gelukkig met de ondervonden blijken van vriendschap van Geke Boersma bij het meticuleus doorlezen van deze scriptie naast de professionele begeleiding van Hanneke Schaap en Hetty Zock.

---

¹ A. de Saint-Exupéry, *Le Petit Prince* (Paris 1946) 69-70

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding	
1.2.Vraagstelling	
1.3.Opzet	
2. Autisme: de stand van zaken	9
2.1. Inleiding	
2.2. Diagnostiek van ASS:Kenmerken en prevalentie	
2.3. Verklaringsmodellen	
2.4. Theorie over autisme: Baron-Cohen	
2.5. Theorie over autisme: Delfos	
2.6. De Richtlijn Autisme bij volwassenen en het rapport van de Gezondheidsraad	
2.7. Samenvatting	
3. Het godsbeeld en de zelf-ander differentiatie in de transitionele ruimte	28
3.1. Inleiding	
3.2. De transitionele ruimte	
3.3. Voor het aangezicht van God	
4. Autisme en godsbeeld	41
4.1. Godsbeeld, autisme en mentaliseren; Norenzayan et al.	
4.2. Godsbeeld, autisme en existentiële <i>theory of mind</i>	
4.3. Autisme, godsbeeld en geloof bij orthodoxe protestanten: Schaap-Jonker et al.	
5. Empirisch onderzoek naar de structuur van het godsbeeld bij mensen met een ASS	50
5.1. Procedure	
5.2. Instrumenten	
5.2.1.ORI: CN en DRS	
5.3. Resultaten	
5.3.1. Respondenten	
5.3.2. Scores	
5.4. Discussie	
6. Conclusies en aanbevelingen	66
6.1. Bespreking resultaten	
6.2. De therapeutische mogelijkheden van het godsbeeld	
6.3. Rol van de geestelijk verzorger	
6.4. Mogelijkheden voor verder onderzoek	
6.5. Slotoverweging	
7. Literatuurlijst	77

1. Inleiding

Hoe mensen tot geloof komen is voor mij een intrigerende vraag, die mij al langere tijd bezighoudt. Vanuit mijn achtergrond is geen directe aanleiding voor mijn nieuwsgierigheid aan te wijzen; het geloof is tenslotte niet bij mij in de wieg gezet.² Door toedoen van mijn moeder bezocht ik nog wel naast de openbare school de zondagsschool, waar ik zelfs nog wat langere tijd verbleef dankzij het feit dat ik de liedjes die er werden gezongen op saxofoon kon begeleiden. Iedere bijeenkomst werd afgesloten met het liedje “Kinderen van één vader”. (Misschien werd daar mijn nieuwsgierigheid gewekt?)

Later, in 1990, sloot ik mij aan bij de *Independent Order of Odd Fellows* (IOOF), een broederschap met een joods-christelijke inslag. Deze orde streeft, analoog aan het zondagsschoolliedje, naar een verbroedering onder alle mensen. Een bij inwijdingen gebruikt lied uit de negende symfonie van Beethoven, het *Alle Menschen werden Brüder* verwijst daar naar.³ Een gevoel van verbondenheid herken ik wel bij mezelf, getuige ook mijn belangstelling voor Esperanto als grensoverschrijdend taalinstrument. Contact met een persoonlijke God is echter nooit tot stand gekomen.

De IOOF heeft een bespiegelend karakter met allerlei rituele momenten. Tijdens die rituele momenten wordt van Bijbelteksten gebruik gemaakt. Ook ligt op het altaar een Bijbel als een boek van wijsheid. Hierdoor geïnspireerd besloot ik mij te verdiepen in theologie, door een cursus theologische vorming en de HBO opleiding theologie aan de NHL.

---

² In een column van 24 maart 2012 in de Leeuwarder Courant schrijft Wim Beekman, predikant te Koudum dat hij weliswaar groot respect voor andere religies maar dat het daarbij blijft. (‘ Het christelijk geloof is nu eenmaal bij me in de wieg gezet en inmiddels hoort het bij me zoals water bij de vis.’)

³ De term inwijdingen verwijst naar de mysteriegodsdiensten, waarbij ook van inwijdingen gebruik gemaakt werd. Er is een verschil. Bij de IOOF wordt niet van te voren een uitvoerige scholing gevraagd. De scholing vindt gaandeweg plaats.

Bij een loge gaat het om persoonlijke geestelijke groei. Vanuit dit idee leek vervolgens de studie geestelijke verzorging mij de meest aangewezen weg om met mijn vraag hoe mensen tot geloof komen aan de slag te gaan. Met deze vraag bleek ik mij met mathètiëk bezig te houden.⁴ Het werd mij duidelijk dat mensen zowel kwantitatief kunnen groeien door kennisvermeerdering als kwalitatief door een herordening van feiten en inzichten. Mijn vraag werd hierdoor ruimer, het ging mij er niet alleen meer om **hoe** mensen tot geloof komen maar ook hoe mensen **anders** met hun geloof kunnen omgaan.

Tegelijkertijd was ik geïnteresseerd geraakt in ASS (Autisme Spectrum Stoornissen). Zo las ik bij Martine Delfos dat zij, net als Hans Asperger, één van de pioniers op het gebied van autisme, van mening is dat alle mannen autistische trekjes hebben.⁵ Tevens bleek uit onderzoek dat het voor mensen met een autistische aanleg moeilijker schijnt te zijn een persoonlijk godsbeeld te ontwikkelen. Gezien ook mijn eigen onvermogen hiertoe leek het mij een logische stap en van waarde voor mijn ontwikkeling als geestelijk verzorger om mij in het kader van mijn afstudeerscriptie te verdiepen in een onderzoek van Schaap-Jonker naar autisme, godsbeeld en geloofsbeleving. Tevens kon ik zo aan dat onderzoek een vervolg geven.⁶ Schaap-Jonker heeft onderzocht of autisme van invloed is op de totstandkoming van het godsbeeld en of het godsbeeld van mensen met een ASS zich onderscheidt van mensen zonder een ASS.

---

⁴: 'Mathètiëk stelt de vraag, hoe mensen tot geloof komen; hoe mensen 'leerling van de Heer' worden.' Uitgangspunt is daarbij de lerende mens, die in zijn ontwikkeling in aanraking komt met 'geloof' en 'kerk'.' G.D.J. Dingemans, *In de leerschool van het geloof, Mathètiëk en vakdidactiek voor catechese en kerkelijk vormingswerk*, (Kampen 1986), 82-104, aldaar 82.

⁵ M. Delfos, *Een vreemde wereld, over autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS* (4e herziene en uitgebreide druk; Amsterdam 2003) 89.

⁶ J. Schaap-Jonker en J. van Schothorst-van Roekel, *Onderzoek Autismen, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, (Zwolle 2009).

In deze scriptie wordt gepoogd meer inzicht te krijgen in de structuur van het godsbeeld als objectrelatie van mensen met een Autisme Spectrum Stoornis (ASS) met een orthodox-protestantse achtergrond. Wat zegt men over God en wijkt dat af van mensen zonder een ASS met eenzelfde achtergrond? In het verlengde daarvan vroeg ik mij af of mensen met een ASS met een orthodox-protestantse achtergrond ook **anders** kunnen leren geloven mocht het geloof hen hinderen en zo ja, hoe dat dan zou kunnen worden vormgegeven? Overigens worden in deze scriptie de termen ASS en autisme door elkaar gebruikt.

1.1 Aanleiding

In opdracht van Eleos, een gereformeerde stichting die zich bezighoudt met geestelijke gezondheidszorg, is door Schaap-Jonker in 2008/9 een onderzoek uitgevoerd naar aanleiding van een vraag vanuit de sector begeleiding. De begeleiders gaven aan dat zij niet voldoende zicht hadden op de geloofsbeleving van mensen met een ASS en dat zij zich derhalve onvoldoende toegerust achtten. De achterliggende gedachte bij de uitvoering van dit onderzoek was derhalve om meer inzicht te verkrijgen in de geloofsbeleving van deze groep met als centraal aspect de geloofsbeleving van het persoonlijk godsbeeld. Doel was het komen tot een richtlijn voor begeleiders en behandelaars.

Het onderzoek bestond uit een kwantitatief en een kwalitatief deel. Het kwalitatieve deel is inzet van deze scriptie. *Doel van deze scriptie is om de antwoorden op de open vragen aan de hand van de Objects Relations Inventory (ORI), te analyseren.* Bij de ORI, zoals beschreven door een aantal onderzoekers van Yale University in 1992, wordt gewerkt met een aantal variabelen, waaraan scores worden toegekend. Vertaald naar deze scriptie worden de antwoorden op de ORI gebruikt om de **complexiteit** van het godsbeeld te onderzoeken. Een

andere maat, de DRS, de *Differentiation-Relatedness of Self and object representations* heeft betrekking op de **rijpheid** van de relatie met anderen. De gegevens over de structuur van de God objectrelatie en de zelf-ander dynamiek van de personen met een ASS zullen vergeleken worden met data van een aantal personen met dezelfde achtergrond zonder een ASS.

1.2. Vraagstelling

Er is nauwelijks wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de structuur van het godsbeeld als objectrelatie zowel wat betreft de complexiteit als de zelf-ander dynamiek en evenmin naar het godsbeeld en de geloofsbeleving bij mensen met een ASS. Deze scriptie wil daaraan een bijdrage leveren. In deze scriptie wordt een antwoord gezocht op de vraag of de structuur van de God -objectrelatie qua complexiteit en rijpheid verschilt tussen mensen met en zonder een ASS met een orthodox-protestantse achtergrond. Uit deze vraagstelling vloeit tevens de vraag voort naar de klinische implicaties van de resultaten. In verband hiermee worden diverse psychotherapeutische mogelijkheden, waarbij het godsbeeld als uitgangspunt gehanteerd wordt, besproken op hun mate van geschiktheid voor begeleiding/behandeling van mensen met een ASS.

1.3. Opzet

Hoofdstuk twee zal gewijd zijn aan een nadere bespreking van autisme. Het godsbeeld wordt in hoofdstuk drie besproken. Aan empirisch onderzoek naar autisme, godsbeeld en godsbeleving wordt in hoofdstuk vier aandacht besteed, terwijl in hoofdstuk vijf de open vragen aan een nadere analyse onderworpen zullen worden. In hoofdstuk zes zullen de verschillende bevindingen besproken worden. Er zal een antwoord geformuleerd worden op de vraagstelling en diverse psychotherapeutische mogelijkheden, waarbij het godsbeeld als

uitgangspunt gehanteerd wordt, worden besproken op hun mate van geschiktheid voor begeleiding/behandeling van mensen met een ASS.

2. Autisme: de stand van zaken

2.1. Inleiding

Allereerst zal in dit hoofdstuk de term autisme worden gedefinieerd aan de hand van de DSM-IV.⁷ Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de drie gezaghebbende cognitieve verklaringsmodellen op het gebied van autisme. Daarna zullen recente theorieën van Baron-Cohen, het ESB schema,⁸ en van Delfos, het socioschema,⁹ besproken worden. Met deze meer recente verklaringsmodellen van Baron-Cohen en Delfos wordt de mens met een ASS als een geheel benaderd.

De door Baron-Cohen en Delfos gehanteerde verklaringsmodellen worden in het perspectief geplaatst van publicaties van de Gezondheidsraad en de multidisciplinaire richtlijn, opgesteld op initiatief van de Nederlandse Vereniging van Psychiatrie (NVvP) en het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP).

2.2. Diagnostiek van ASS: Kenmerken en prevalentie

Met de term autisme wordt verwezen naar een extreem in zichzelf (autos) gekeerd zijn. Volgens de DSM-IV is van autisme sprake wanneer aan een drietal criteria voldaan wordt: problemen met sociale interactie, tekorten in verbale en non-verbale communicatieve vaardigheden en beperkte interesses en herhalingsgedrag. Deze drie criteria worden wel aangeduid als de triade van autisme.¹⁰

---

⁷ J. Cullberg, *Moderne psychiatrie*, (10e druk; 2003 Amsterdam) 43: DSM-IV: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders –IV*. Een classificatiesysteem van de American Psychiatric Association. De vierde versie verscheen in 1994.

⁸ www.autismresearchcentre.com. Gelieerd aan Cambridge University, Baron-Cohen is directeur ARC

⁹ S. Baron-Cohen, *Autisme en Aspergersyndroom, de stand van zaken* (2009 Amsterdam). Baron-Cohen is hoogleraar ontwikkelingspsychopathologie in Cambridge en een autoriteit op het gebied van onderzoek naar het autismspectrum.

¹⁰ De drie (tri) gebieden sociale interactie, tekort aan verbale en non-verbale communicatie en beperkte en stereotiepe gedragingen, activiteiten en interesses wordt de 'triade' genoemd. Het begrip 'triade' is afkomstig van Lorna Wing, een Brits psychiater en mede-oprichtster van de National Autistic Society (NAS)

Tot voor kort werd gesproken over verschillende vormen van autisme. Zo wordt in de DSM-IV gesproken over het klassiek autisme, ook wel de Kanner-vorm¹¹ genoemd en het Asperger-syndroom.¹² Baron-Cohen noemt als overeenkomst tussen beide vormen de problemen met de sociale communicatie en de beperkte interessegebieden en herhalingsgedrag. In tegenstelling tot bij klassiek autisme is het IQ (intelligentiequotiënt) bij mensen met het Asperger-syndroom ten minste gemiddeld en is er geen sprake van een vertraagde taalontwikkeling. Bij klassiek autisme is ieder IQ-niveau mogelijk en is de taalontwikkeling wel vertraagd. Deze opvatting wordt bijgesteld. In de nieuwe versie van de DSM, de DSM-V,¹³ die vanaf mei 2013 van kracht wordt, is louter nog sprake van een continuüm.¹⁴ De tot dusver onderscheiden vormen worden daarin beschreven van mild tot ernstig in één categorie, ASS.

De prevalentie van autisme, de mate, waarin autisme gediagnosticeerd wordt, is door de jaren heen met een factor 25 toegenomen van 4 op de 10.000 naar één procent. Deze toename valt grotendeels te verklaren doordat tegenwoordig meer gradaties onderkend worden, zoals de pervasieve ontwikkelingsstoornis niet anders omschreven (PDD-NOS). Ook is het waarschijnlijk dat een betere herkenning ten gevolge van meer bekendheid met deze conditie bij professionals een rol speelt.¹⁵ Het Trimbos-Instituut noemt naast de verruiming van de diagnose ook het gegeven dat de maatschappij tegenwoordig meer eisen stelt aan sociale en communicatieve vaardigheden, flexibiliteit en zelfredzaamheid; op basis daarvan kan gesteld

---

¹¹ Genoemd naar Leo Kanner, een pionier op het gebied van autisme (1894-1981)

¹² Genoemd naar Hans Asperger, de andere pionier op het gebied van autisme (1906-1980)

¹⁴ APA, *DSM-5 Development*, <http://www.dsm5.org>.

¹⁵ Met PDD-NOS wordt een groep aangeduid die wel een aantal kenmerken van autisme heeft maar niet aan het complete beeld voldoet. Bron <http://www.balansdigitaal.nl/stoornissen/asperger/wat-is-asperger/>

worden dat mensen met een ASS eerder herkend worden.¹⁶ Zowel Delfos als het Trimbos-Instituut maken ten aanzien van PDD-NOS gewag van het benodigd zijn van een classificatie voor financiering van zorg of hulp in het onderwijs.¹⁷ Delfos merkt op dat PDD-NOS daardoor een diagnose is, die in Nederland veel vaker gesteld wordt dan in de ons omringende landen. In andere landen wordt de kwalificatie PDD-NOS alleen gebruikt in die gevallen wanneer er sprake is van een duidelijk geval van autisme met een a-typisch, ongebruikelijk beeld, oftewel a-specifiek autisme zoals het in de *International Classification of Diseases* (ICD-10) genoemd wordt.¹⁸

2.3. Verklaringsmodellen

Er zijn verschillende cognitieve verklaringsmodellen van autisme ontwikkeld. Baron-Cohen bespreekt als meest gezaghebbende van deze verklaringsmodellen:

- De theorie van de (*Planning and*) *Executive Functioning* (EF) van Pennington Ozonoff, 1991
- De theorie van de (*Weak*) *Central Coherence*, (W)CC van Frith, 1989
- De *mindblindness*-theorie of TOM (*Theory of Mind*) van Premack en Woodruff, 1978

Met de executieve functie (EF) wordt het vermogen van de mens bedoeld om handelingen aan te sturen, waarbij ‘handelingen’ in brede zin opgevat dienen te worden. Het gaat naast bewegingen ook om aandacht en gedachten. Bij mensen uit het autismespectrum zou dat vermogen gebrekkig ontwikkeld zijn; men heeft moeite handelingen te plannen en de

---

¹⁶ <http://www.trimbos.nl/onderwerpen/psychische-gezondheid/autismespectrum-stoornissen/feiten-en-cijfers>

¹⁷ Ibidem, site Trimbos-instituut per aug. 2012, laatst bijgewerkt op 9-3-2010

¹⁸ Delfos, *Leven met autisme*, 20/21. Deze observatie lijkt van belang gezien de kwalificatie in het onderzoeksrapport van PDD-NOS bij ongeveer de helft van de deelnemers. (ICD-10 is een internationaal gehanteerde lijst van ziekten, bijgehouden door de Wereldgezondheidsorganisatie) <http://www.icd-10.nl/>

aandacht te verleggen. Men blijft als het ware ‘steken’ en volgens deze theorie gaat men vervolgens persevereren/herhalen. Voor deze theorie is wel enig bewijs maar het model blijft beperkt tot een verklaring voor een deelaspect van het autismebeeld.

Volgens de zwakke centrale coherentietheorie (CC) hebben mensen met een stoornis uit het autismespectrum moeite om informatie te integreren tot een samenhangend groter geheel dit in tegenstelling tot mensen met zogenaamde neurotypische hersenen.¹⁹ De wereld wordt in fragmenten ervaren.²⁰ Met deze theorie wordt een verklaring geboden voor de (soms voorkomende) ‘eilandjes van begaafdheid’ bij autisme en het vaak uitstekende oog en geheugen voor details en de vaardigheden op een bepaald gebied.

Vanuit de *mindblindness*-theorie, ook wel *Theory of Mind* (TOM) genoemd, wordt gesteld dat kinderen met een conditie binnen het autismespectrum een achterstand hebben in de ontwikkeling van TOM-vaardigheden, het vermogen zich een theorie te vormen over het eigen en andermans denken en voelen. Het vermogen om je te kunnen verplaatsen in een ander wordt ook wel *mindreading* of mentaliseren genoemd en een gebrek aan dat vermogen *mindblindness*. Dit vermogen komt normaliter tot ontwikkeling op basis van empathie, het vermogen zich te kunnen verplaatsen in een ander. Vanuit de biologie is ontdekt dat spiegelneuronen, een specifiek type cerebrale zenuwcellen die het gedrag van een ander weerspiegelen, de vorming van een TOM ondersteunen. Zo stelt Shahesmaeili in zijn scriptie over de neuroanatomische oorsprong van empathie dat deze neuronen het sterkst bij de vrouw

---

¹⁹ Met neurotypische hersenen worden ‘normale’ hersenen bedoeld. De term benadrukt dat ‘anders’ zijn niet hetzelfde is als ‘minder’ zijn. <http://www.psychischegezondheid.nl/action/psychowijzer/195/neurotypisch.html>

²⁰ M. Delfos en Marijke Gottmer, *Leven met autisme*, (3e druk; Houten 2012) 42. Delfos stelt dat het tot één geheel maken vooral op het gebied van sociale prikkels problematisch is. Voorwerpen worden beter herkend dan mensen. De problematiek speelt zich dus met name af op het gebied van sociale interactie.

tot ontwikkeling komen bij het begin van het moederschap.²¹ Mensen met autisme hebben vaak moeite het gedrag en de bedoelingen van anderen te begrijpen en voelen zich daardoor angstig vanwege de door hen ervaren onvoorspelbaarheid.²² De TOM van mensen met autisme is in mindere mate ontwikkeld en daarmee ook hun zelf-ander differentiatie vanwege een minder sterke oriëntatie op mensen. Dit verminderde vermogen tot differentiatie van het zelf en de ander komt aan de orde in de huidige scriptie wanneer de zelf-ander dynamiek besproken wordt bij de vraag naar de complexiteit en de rijpheid van de structuur van de God object relatie.

In de besproken verklaring modellen van ASS speelde transcendentie, waarbij het gaat om ervaringen, die het hier en nu overstijgen, geen rol. De TOM richt zich voornamelijk op de relatie tussen observeerbare gedragingen en de intenties die mensen aan die waarnemingen toeschrijven, aldus Bouwman en van der Maten-Abbink.²³ Zij verwijzen naar Bering die in 2002 de Existentiële TOM (ETOM) geïntroduceerd heeft, waarmee hij hieraan binnen de TOM wel ruimte gaf door het toekennen van betekenis aan de duiding van de invloed van een hogere macht bij sommige autobiografische ervaringen. Als voorbeeld van zo'n duiding noemt hij, dat iemand door een ernstig auto-ongeluk de kwetsbaarheid van het bestaan leert inzien; vanwege die duiding noemt hij dat een **betekenisvolle** gebeurtenis in iemands leven. Bij een **betekenisloze** gebeurtenis gaat het om een observatie waaraan iemand geen nadere

---

²¹ Shahasmaeili S.M., *De neuroanatomische oorsprong van empathie*, scriptie Universiteit Gent 2006.
www.scriptiebank.be

²² M.F. Delfos, *Een vreemde wereld*, 313. Delfos stelt dat een gebrekkig socioschema zorgt voor een gebrek aan innerlijke structuur, waardoor men weinig houvast heeft in het begrijpen van het gedrag van de mensen om zich heen en de veranderingen die voortdurend plaatsvinden. Zonder deze innerlijke structuur is men een speelbal van angst. Door angst wordt meer adrenaline geproduceerd waardoor het lichaam in een staat van *arousal* komt.

²³ G. Bouwman, M. van der Maten-Abbink, *Autisme en geloof: een vergelijkend onderzoek tussen jongeren met en zonder een autisme spectrum stoornis* (Utrecht 2006) 21

duiding geeft, bij voorbeeld iemand ziet een schip uit de haven vertrekken, maar verbindt daar geen bijzondere betekenis aan. Bij de ETOM gaat het om het vermogen natuurlijke gebeurtenissen zo te interpreteren dat het communicatiepogingen van een hogere macht zijn. Bering denkt dat mensen met een ASS meer moeite hebben met betekenisvolle duidingen. Hij vermoedt dat mensen met een ASS meer gericht zijn op hóe iets werkt dan waaróm iets werkt.²⁴

2.4 Theorie over autisme: Baron-Cohen

Baron-Cohen introduceert de theorie van empathiseren versus systematiseren (2003) om enerzijds een verklaring te geven voor de sociale en communicatieve problemen bij autisme op basis van achterstanden en tekorten van het inlevingsvermogen en anderzijds voor een goed of zelfs superieur ordeningsvermogen. De theorie is ontstaan naar aanleiding van zijn observatie dat jongensbaby's langer naar voorwerpen en meisjesbaby's langer naar gezichten kijken. Tengevolge hiervan ontwikkelen baby's zich verschillend wat betreft kennis en vaardigheden, terwijl in dat stadium nog geen sprake is van socialisatie. Het systematiseren kan zich in allerlei vormen manifesteren, zoals in een specifiek gedragspatroon, in repetitief taalgebruik, in sociale vaardigheden en bij cognitieve processen.²⁵ In tegenstelling tot de deelttheorie van het executief disfunctioneren, waarbij het bij de weerstand tegen verandering en repetitief gedrag om de *output* gaat en de deelttheorie van de zwakke centrale coherentie, waarbij de theorie met betrekking tot de aandacht voor details en moeite om hoofdlijnen te ontdekken meer gericht is op de *input* probeert Baron-Cohen met dit verklaringsmodel tot een logisch geheel te komen. Het model komt in die zin het dichtst bij zijn ideaalbeeld van een

---

²⁴ J.M. Bering, 'The existential theory of mind.' *Review of General Psychology – American Psychological Association*, 6 (2002) 3-24

²⁵ Vandaar de aanduiding pervasief in PDD-NOS, hetgeen aanduidt, dat het autisme diep, alles omvattend, in alle levensdomeinen, functies, ontwikkelingsfasen doordringt.

psychologische theorie, omdat met zo'n theorie alle autistische kenmerken bij alle personen binnen het spectrum omvat zouden worden. Autisme is volgens hem een andere wijze van zijn, gekenmerkt door een prikkelverwerking, die van het detail naar het geheel verloopt. Mensen met een ASS vormen vanuit de details een gecompliceerd totaalbeeld, terwijl neurotypische mensen meer vanuit het grote geheel werken. Bij het totaalbeeld aangekomen zal iemand met een ASS meerwaarde kunnen bieden, omdat hij zowel de details als het totaalbeeld tot zijn beschikking heeft. Het empathiserend vermogen blijft volgens hem bij iemand met een ASS wel veelal benedengemiddeld.

Baron-Cohen stelt dat er duidelijke sekseverschillen zijn op het gebied van empathiseren, op welk vlak vrouwen op testen beter presteren, terwijl mannen het er bij testen met betrekking tot systematiseren beter van afbrengen. Mensen met een ASS worden door hem beschouwd als extreme uitingen van een typisch mannelijk profiel. De empathiseren-systematiseren theorie onderscheidt een aantal types; type E wanneer het empathiseren sterker is dan het systematiseren, type S wanneer het systematiseren overheerst en type B wanneer E en S in balans zijn.²⁶

Baron-Cohen heeft een voorkeur voor een positieve benadering, waarbij het niet gaat om problemen van mensen met een ASS met planning, het integreren van informatie en het begrijpen van de bedoelingen van anderen. Hij spreekt liever van condities binnen het autismespectrum, die een andere wijze van zijn tot gevolg hebben. Hij wil uitgaan van een anders functioneren van de hersenen, van een variant van het menselijk zijn.²⁷ Baron-Cohen

---

²⁶ S. Baron-Cohen, *Autisme en Asperger-syndroom*, 112. Een specificatie van de breintypen met op de pagina's daaropvolgend grafieken met o.a. een embedded figures test, een test over detailwaarneming, waarbij een verborgen vorm zo snel mogelijk gevonden dient te worden; mannen zonder autisme zijn gemiddeld sneller dan vrouwen en mensen met autisme weer sneller dan mannen zonder autisme.

²⁷ M. Delfos, *Leven met autisme*, 46.

gaat liever uit van de mogelijkheden van de mensen dan van de onmogelijkheden van mensen met een ASS en bevindt zich hierbij in het gezelschap van de *Autism Rights Movement* (ARM) en ook van mensen als Temple Grandin, die stelt dat mensen met autisme goed zijn in het ene en slecht in het andere, waaraan ze toevoegt dat we in de wereld alle soorten breinen nodig hebben.²⁸

Zoals gesteld refereert Baron-Cohen refereert de term conditie boven tekort, omdat daarmee niet de nadruk komt te liggen op belemmerende aspecten van autisme maar op het **anders** functioneren dat niet alleen belemmerend hoeft te zijn en zelfs speciale talenten naar voren kan laten komen. Hij geeft aan waarin iemand met een ASS zich positief onderscheidt ten opzichte van neurotypische mensen, niet of er sprake is van rigiditeit in gedragspatronen vanuit een tekortkoming maar of detailwaarneming bijdraagt aan een rijker beeld. In feite wordt hier gepleit voor een ander paradigma, omdat van mogelijkheden wordt uitgegaan en autisme niet geproblematiseerd wordt.²⁹ Zo zou in *Sillicon Valley* ongeveer tien procent van de mensen, die veel met computers werken, autistisch zijn, terwijl dat bij de meeste andere populaties ongeveer één procent is.³⁰ Wat betreft de situatie in Nederland hebben Roelfsema, Hoekstra et al. aangetoond dat in de buurt van Eindhoven 229/10.000 mensen met autisme rondlopen versus 57/10.000 in Utrecht, hetgeen toegeschreven wordt aan de vele IT-ers in de regio Eindhoven.³¹

---

²⁸ *The autistic mind tends to be a specialist mind, good at one thing, bad at something else*, Temple Grandin "The world needs all kinds of minds." (TED, *Ideas worth spreading* 2010) www.ted.com.

²⁹ *The autistic mind tends to be fixated. Like if a kid loves racecars, let's use racecars for math. Let's figure on how long it takes a race car to go a certain distance. In other words use that fixation in order to motivate.* Temple Grandin geeft in haar *Ted talk* het advies om juist aan te sluiten bij fixaties.

³⁰ *Where are these kids going to-day, they are not ending up in Sillicon Valley where they belong*, zoals Temple Grandin het in dat TED talk formuleert wanneer ze haar zorg uitspreekt over de vele autistische, slimme kinderen die ze bij haar lezingen tegenkomt die maar thuis zitten te niks.

³¹ Roelfsema, Hoekstra et al., 'Are autism spectrum conditions more prevalent in an information-technology region?' *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42 (2012)734-739.(Published Online 17 June 2011)

Het gaat bij de diagnose ASS volgens Baron-Cohen om een medische diagnose, omdat het profiel voortkomt uit neurobiologische factoren. Hij stelt dat we met een erfelijke aanleg te maken hebben en verwijst daarbij naar Sir Michael Rutter, die als eerste aan het eind van de jaren zeventig ontdekte dat erfelijke factoren een rol spelen bij autisme.³² Een biologische *marker*, een kenmerk op basis waarvan een meer objectieve diagnose kan worden gesteld, is volgens Baron-Cohen nog niet gevonden. CT (computertomografie) *scans* geven wel aan dat de hersenen van mensen met een ASS er anders uitzien en inmiddels is er ook consensus over een genetisch patroon.³³ Toch stelt Baron-Cohen dat autisme en het Asperger-syndroom niet voor honderd procent erfelijk zijn en dat er ook een omgevingscomponent mee moet spelen, die hoogstwaarschijnlijk in wisselwerking staat met de risicogenen.³⁴ Dit klinkt wellicht wat tegenstrijdig, maar zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien is door neuroplasticiteit een verandering van het neurale netwerk mogelijk.

2.5. Theorie over autisme: Delfos

Delfos heeft getracht in het door haar ontwikkelde model van autisme, alle facetten ervan in één verklarend model samen te brengen en hierbij zowel de bestaande theorieën als de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek een plaats te geven. Het model is opgebouwd vanuit de verschillen in ontwikkeling tussen mannen en vrouwen. Centraal in haar theorie staat de invloed van testosteron op de ontwikkeling van de foetus in de baarmoeder.

---

³² Delfos, *Leven met autisme*, 38. Sir Michael Rutter wordt geïntroduceerd, een kinderpsychiater, die heeft bijgedragen aan de erkenning van autisme als medische conditie en die als eerste ontdekte dat erfelijke factoren een rol spelen bij autisme. Rutter heeft ook de diagnostische criteria verhelderd.

³³ Delfos, *Leven met autisme*, In hoofdstuk 3 wordt via het 'brede autisme fenotype (BAP)' verwezen naar mensen met een aanzienlijk aantal autistische trekken, die echter niet voldoende zijn voor een diagnose binnen het autismespectrum. Men schat dat eerstegraads verwanten een score hebben van 26 bij normaal 17 voor mannen en 15 voor vrouwen bij een score van 32+ voor mensen met een conditie binnen het autismespectrum.

³⁴ Delfos, *Leven met autisme*, 125. Hoofdpunten over de biologische aspecten van autisme en Asperger-syndroom

Uitgangspunt is dat deze invloed van testosteron op de ontwikkeling in geval van autisme groter is dan gemiddeld. Zij verwijst hierbij naar naast Kanner en Asperger naar Geschwind & Galaburda, die in 1987 al op dat spoor zaten.³⁵ Zij stelt dat door de grotere invloed van testosteron de ontwikkeling van het immuunsysteem wordt geremd, terwijl tevens de rechter hersenhelft meer ontwikkeld is dan de linker hersenhelft.³⁶ Dit kan leiden tot een divergente ontwikkeling met betrekking tot verschillende facetten die alle te maken hebben met het plaatsen van het 'ik' in de wereld. Op dit gegeven heeft Delfos haar theorie, het socioschema, ontwikkeld.

Bij het socioschema gaat het om de kennis van het 'ik' ten opzichte van de 'ander', om het kennen van jezelf en de ander, de ik-ander differentiatie, waarbij het ik in zowel fysieke als in psychologische zin in de wereld geplaatst wordt. Met het socioschema probeert Delfos handvatten te geven bij deze plaatsing van het 'ik' in de wereld en kan in kaart worden gebracht waar iemand met een ASS nog rijping behoeft.³⁷

Het socioschema bestaat uit verschillende onderdelen. In fysieke zin gaat het om het zich bewust zijn van het lichaamsschema, de grenzen van het lichaam en het functioneren van het lichaam. In psychologische zin is de ik-anderdifferentiatie verbonden met zelfbeeld, besef van ruimte, besef van tijd, sociaal inzicht, empathie, TOM, zelfreflectie en sociaal functioneren.

Het socioschema komt bij mensen met een autisme trager en beperkter tot ontwikkeling. Doordat het besef van het 'ik', van het 'zelf', zich minder goed bij mensen met autisme ontwikkelt, wordt ook het besef van de 'ander' belemmerd en daarmee de 'ik-ander

---

³⁵ N. Geschwind, & A.M. Galaburda, *Cerebral Lateralization. Biological mechanisms, Associations and Pathology*, (Cambridge 1987).

³⁶ M. Delfos, Het socioschema als verklaringmodel, *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme* 2 (2002) 22.

³⁷ M. Delfos, *Een vreemde wereld*, p. 128 Een schematische weergave van de belangrijkste aspecten van het socioschema.

differentiatie'. De mens met een ASS heeft qua ontwikkeling nog wat in te halen wat betreft het ik versus het niet-ik in termen van gehechtheid, vertrouwdheid en sociale omgang ; de TOM verkeert in een priller stadium van ontwikkeling. Niet gericht zijn op de wereld betekent bijvoorbeeld ook niet gericht zijn op de tijd die in die (omringende) wereld verstrijkt en de gevolgen daarvan, bijvoorbeeld dat er in verband met de ander iets afgerond moet worden en iets anders gedaan moet worden.

Het socioschema heeft zowel betrekking op de bewuste als op de onbewuste kennis over en van het zelf in relatie tot de wereld. Daarbij gaat het vooral om het zich bewust zijn van die kennis. Als iemand buiten bewustzijn is geraakt en bijkomt moet het socioschema als het ware opnieuw ingevuld worden.³⁸ Een (nog) onderontwikkeld socioschema zorgt voor een gering bewustzijn van de omgeving en een beperkt gericht zijn op mensen. Op grond van een beperkte en niet-geautomatiseerde gerichtheid op mensen ontstaan problemen bij de ontwikkeling van emoties, bij de ontwikkeling van emotioneel contact, bij de ontwikkeling van empathie en bij het leren inschatten van sociale interactie.³⁹

Bij het socioschema gaat het om de kennis van het zelf op basis waarvan je de ander leert kennen. Bij een zich in verhouding met neurotypische hersenen minder sterk ontwikkelende linkerhelft ontwikkelt de empathie zich ook in mindere mate. Hierdoor zou een gebrek aan innerlijk houvast ontstaan, omdat een mens functioneert vanuit een aantal basale innerlijke schema's.⁴⁰ Het lichaamsschema van Sacks is daar een voorbeeld van.⁴¹ Dat lichaamsschema wordt constant bijgewerkt. Een stoornis in dat lichaamsschema gaat gepaard met vervreemding en angst. Zo kan iemand met een ASS op latere leeftijd nog verbaasd naar zijn

---

³⁸ M. Delfos, *Leven met autisme*, pag. 49.

³⁹ M. Delfos, *Een vreemde wereld*, pag. 448.

⁴⁰ M. Delfos, *Een vreemde wereld*, pag. 125.

⁴¹ Sacks O. *A leg to stand on*, London Duckworth. 1984

hand kijken en vaststellen dat die hand aan zijn eigen lichaam vastzit, terwijl dat bij mensen met neurotypische hersenen in een veel eerder stadium verwerkt is; er wordt meer vanuit een derde persoonsperspectief geacteerd.

Omdat aanvoelen niet goed lukt bij mensen met een ASS, wordt de ander vanuit de intelligentie eerder ‘uitgedacht’ in plaats van ‘aangevoeld’. Kenmerkend voor mensen met een ASS is hun angst, zodat allerlei strategieën ontworpen worden om daarmee om te gaan. Gewoontevorming, gepaard gaand met een zekere rigiditeit speelt hierbij een belangrijke rol. Een TOM ontwikkelen blijft lastig voor mensen met een ASS, omdat de neiging om zich in een ander te verplaatsen geen automatisme wordt. Als keerzijde van die medaille kan gesteld worden dat men niet manipulatief ingesteld is en dat men zuiver is in contact en communicatie.⁴²

Net als de theorie van Baron-Cohen wordt de mens met een ASS in het verklaringsmodel van Delfos, het model van de ik-ander of de theorie van het socioschema (2001), benaderd als een geheel.⁴³ Beide verklaringsmodellen richten zich op het menselijk functioneren en niet op het **dis**functioneren van de hersenen. Baron-Cohen houdt zich meer bezig met fundamenteel onderzoek en Delfos beweegt zich meer op het niveau van de psychologische implicaties. Delfos heeft echter dezelfde invalshoek als Baron-Cohen.⁴⁴ ⁴⁵ Bij de theorievorming heeft ze tevens de reeds gezaghebbende theorie, de TOM, die zich richt op de zwakke sociale

---

⁴² M. Delfos, *Een vreemde wereld*, In bijlage vier wordt het sociochema opgedeeld in een fysieke en psychische ontwikkeling, welke beide ontwikkelingen gelijktijdig verlopen en in elkaar haken.

⁴³ <http://www.mdelfos.nl/2002-wta-socioschema.pdf>

⁴⁴ M. Delfos, *Asperger in meervoud, autisme en haar randgebieden*, (1ste druk; Amsterdam 2002) en Delfos M., *Een vreemde wereld*, (4^e druk; Amsterdam 2003)

⁴⁵ M. Delfos, ‘The essential difference. Men, women and the extreme male brain’, *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme* 3 (2003) 116-7. <http://www.wetenschappelijktijdschriftautisme.nl>

interactie, in haar model geïntegreerd. Ze noemt het een stap voorwaarts dat autisme niet als een tekort wordt behandeld maar als een variant, als een andere wijze van zijn in de wereld. Ook juicht ze het toe dat Baron-Cohen autisme vanuit een aantal kenmerken opbouwt en een totaalvisie probeert te ontwikkelen.

Delfos vindt de tegenstelling die Baron-Cohen maakt tussen een E en een S brein, waarbij de vrouwelijk-empathische (E) hersenen gekenmerkt zouden worden door sociale gevoeligheid en mannelijk-systematiserende (S) hersenen door obsessies voor systemen en repetitief gedrag, te rigide. Overigens zouden mannen wel gevoelig zijn voor prikkels op een ander terrein, te weten het opvangen van signalen, die op gevaar duiden.⁴⁶ Volgens Delfos kent empathie ook een systematiserend element, omdat de factoren bij het aanvoelen van wat er in een ander omgaat, complex zijn. In het empathisch vermogen dient systeem aangebracht te worden: alleen door een systematisering in je gevoelens kun je functioneren en voorkomen dat je aan empathie ten onder gaat. Delfos geeft de voorkeur aan een emotiegerelateerd versus een objectgerelateerd schema. In feite gaat het volgens Delfos bij autisme om een vertraagde rijping van bepaalde aspecten, met name wat betreft de sociale interactie; andere aspecten kunnen juist veel verder ontwikkeld zijn.

Afgezet in de levensloop constateert Delfos zowel een afnemend effect als een toenemend effect van die tragere en beperktere ontwikkeling. Enerzijds stelt ze wel een zekere rijping vast, wanneer het gaat om het vertraagd doorlopen van de levensfasen maar anderzijds constateert ze een cumulerend effect wanneer problemen niet opgelost maar “meegenomen”

---

⁴⁶ C. Schiltmans (red.) *Autisme verteld*, (4^e druk; Berchem 2011) 159. Mensen met een ASS komen zelf aan het woord. Norbert van 54 jaar vergelijkt mensen met een huis met drie verdiepingen. Op de begane grond zetelt het dierlijke, op de eerste verdieping alle bewuste en onbewuste kennis en op zolder de aangeleerde kennis. Bij zowel mensen met als zonder een ASS is de begane grond intact. Je zou kunnen zeggen dat het fight or flight mechanisme bij beide groepen goed functioneert.

worden naar een volgende levensfase. Als vuistregel bij de omgang met mensen met een ASS adviseert ze om bij sociale interactie te denken: ‘Dit is heel normaal gedrag op de leeftijd van...’ Haar ervaring is dat je dan tot opmerkelijke verschillen kunt komen tussen verstandelijk en emotioneel gedrag.⁴⁷ Wanneer de levensloop in samenhang met autisme beschreven wordt valt te constateren dat mensen met en zonder een ASS zich in verschillende levensfasen bevinden. Vanuit deze gedachtegang zouden misverstanden en pestgedrag te verklaren zijn.

Hulp aan volwassenen kan naar Delfos’ inzicht het beste plaatsvinden door het ontwikkelen van denkkaders, zoals aan de hand van het socioschema gebeurt, waarbij details in een groter geheel geplaatst en begrepen kunnen worden.⁴⁸ Delfos spreekt zich ook uit over welke psychotherapie volgens haar het meest succesvol is bij mensen met een ASS. Zij opteert voor cognitieve gedragstherapie, omdat die het meest aansluit bij de copingstrategieën van mensen met een ASS. Bij cognitieve gedragstherapie wordt met behulp van het veranderen van gedachten het gedrag beïnvloed. Zij stelt dat zeker bij mensen met het syndroom van Asperger cognitieve gedragstherapie zinvol is, omdat zij door middel van hun denken hun ontwikkeling kunnen stimuleren en bijvoorbeeld hun kennis van sociaal verkeer en daarmee hun TOM kunnen vergroten. Delfos stelt dat veel gedrag van mensen met autisme door angst gestuurd wordt. Zij is van mening, dat dit gedrag met (cognitieve) gedragstherapie het beste bijgestuurd kan worden.

---

⁴⁷ M. Delfos, *Een vreemde wereld*, 114.

⁴⁸ De Stichting Handicap en Studie, een expertisecentrum, heeft een reader ontwikkeld. Deze is bedoeld voor studieadviseurs, studentendecanen en docenten. De reader geeft algemene informatie over autisme en adviezen voor studenten, docenten en studentbegeleiders. www.onderwijsnhandicap.nl. Ook de website van de vereniging Pas Nederland, Personen uit het Autisme Spectrum geeft de nodige informatie. www.pasnederland.nl.

Het socioschema als verklaringmodel is nog niet empirisch getoetst, al stelt Delfos dat er indachtig Happé voldoende criteria aanwezig zijn om tot toetsing over te gaan.^{49 50} Naar inzicht van Delfos voldoet de theorie van het socioschema aan deze criteria.⁵¹ Ze wil daarmee nog niet stellen dat haar theorie ook klopt.⁵² Overigens zouden de drie op dit moment gezaghebbende verklaringmodellen volgens sommigen ook nog niet een voldoende behalen op de drie criteria van Happé samen, welke door Vermeulen aangeduid worden met 1. discriminerende validiteit, 2. causale precedentie en 3. universaliteit. Hij adviseert een pragmatische, autismevriendelijke benadering.⁵³

Concluderend kan gesteld worden dat met het verklaringmodel van Delfos net als met het ESB schema van Baron-Cohen een aanzet wordt gegeven om autisme vanuit een samenhangende visie te verklaren. Beiden gaan, net als de pioniers van autisme Kanner en Asperger, uit van de invloed van testosteron op de wijze waarop mensen met een ASS in de wereld staan. (Asperger zou in 1944 al een relatie met testosteron en extreem mannelijke hersenen naar voren gebracht hebben, hetgeen Delfos met hem tot de opmerking brengt, dat eigenlijk alle mannen autistische kenmerken vertonen.⁵⁴) Baron-Cohen giet dat gegeven in een empathiseren versus systematiseren (ESB) schema, terwijl Delfos een emotiegerelateerd versus objectgerelateerd schema preferereert. Zij biedt in haar schema naast de psychologische aspecten met behulp van het lichaamsschema nadrukkelijker ruimte voor de fysieke plaats van

---

⁴⁹ M. Delfos, *Een vreemde wereld*, 440.

⁵⁰ G.G.E. Happé, *Autism, an introduction to psychological theory*, (Cambridge, Massachusetts 1994) Een theorie zou aan een drietal criteria moeten voldoen: toetsbaar aan concrete voorspellingen, causaal te verklaren zijn, passen in wat we over de normale ontwikkeling weten.

⁵¹ M. Delfos, 'Het socioschema als verklaringmodel', *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme*, 2 (2002)

⁵² M. Delfos, 'Het socioschema als verklaringmodel', 22

⁵³ P. Vermeulen, 'Autisme als contextblindheid', *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme*, 3 (2007), aldaar

⁵⁴ M. Delfos en M. Gottmer, *Leven met autisme*, (3^e druk; Houten 2012) 22. De auteurs maken een onderscheid tussen autistische kenmerken vertonen en autisme hebben. Ze halen Hans Asperger aan die in 1944 al stelde dat eigenlijk alle mannen autistische kenmerken vertonen, zonder dat dit betekent dat alle mannen autistisch zijn. Wel komt autisme onder mannen beduidend vaker voor dan onder vrouwen.

het 'ik'. Beide theorieën zijn vooralsnog speculatief en behoeven nadere toetsing, zoals we uit de volgende paragraaf kunnen opmaken.

2.6. De Richtlijn Autisme bij volwassenen en het rapport van de Gezondheidsraad

In 2012 is een multidisciplinaire richtlijn voor autismespectrumstoornissen bij volwassenen ter commentaar voorgelegd aan een richtlijnwerkgroep en een klankbordgroep. Deze richtlijn is ontwikkeld op initiatief van de NvvP en het NIP in nauwe samenwerking met het Trimbos-Instituut en een Engelse organisaties (NICE)⁵⁵ en is bedoeld om op diverse basisniveaus verder uitgewerkt te worden.⁵⁶

In de richtlijn wordt naast het aangeven van een aantal signalen en symptomen van ASS, wat betreft verklarende theorieën alleen gewag gemaakt van de TOM, EF en CC. Er wordt een opsomming gegeven van de kenmerken die in deze theorieën worden besproken, zoals resp. moeite hebben met het overzien van de consequenties van gedrag, problemen met plannen en detailgerichtheid.⁵⁷ De ESB theorie van Baron-Cohen en het socioschema van Delfos komen niet aan de orde, wellicht vanwege de prilheid van deze verklaringsmodellen en het *evidence based* karakter van de richtlijn. Zoals in 2.5. opgemerkt acht Delfos toetsing wel mogelijk maar heeft deze nog niet plaatsgevonden.

Naast allerlei therapieën, al dan niet in combinatie met medicijnen, wordt veel waarde gehecht aan psycho-educatie: het geven van informatie over de 'stoornis', waarbij aandacht voor de gevolgen van de stoornis voor de persoon zelf centraal staat. In de praktijk wordt vaak sociale vaardigheidstraining ingezet soms gecombineerd met andere interventies zoals

---

⁵⁵ NICE: *National Institute for Health and Clinical Excellence*

⁵⁶ Ned. Ver. voor Psychiatrie (NvvP) en Ned. Instituut van Psychologen (NIP), *Multidisciplinaire richtlijn, Autismespectrumstoornissen bij volwassenen*. (2012) 9

⁵⁷ NvvP/NIP, *Richtlijn 92*

psycho-educatie en cognitieve gedragstherapie.⁵⁸ Echter, gezien de geringe mate van beschikbaar bewijs kan het inzetten van sociale vaardigheidstrainingen niet aan- of afgeraden worden. De commissie beveelt aan om, afhankelijk van de subgroep, meer onderzoek te doen naar toepassingsmogelijkheden van sociale vaardigheidstrainingen en cognitieve gedragstherapie of naar het aanleren van *social stories*⁵⁹ of het inzetten van een *buddy* ter verbetering van sociale vaardigheden.⁶⁰

Ook de Gezondheidsraad heeft in juni 2009 een rapport gepubliceerd onder de titel ‘Autismespectrumstoornissen: een leven lang anders’.⁶¹ In dat rapport wordt gesteld dat bij het zoeken naar *evidence* voor behandelingsvormen van de stoornis autisme de oogst bijzonder mager is; men concludeert dat ASS niet te genezen is. Ook voor de behandeling van de symptomen worden weinig tot geen bewezen effectieve handelingen gevonden. De (20) verrichte studies eindigen steevast met de conclusie dat ze te gering van omvang zijn om tot *evidence* te kunnen komen.⁶²

Hoewel tot dusver weinig bewezen effectieve behandelingsvormen van ASS naar voren zijn gekomen lijken vroege, intensieve gedragsinterventies het meeste perspectief te bieden. Ook daar is de bewijskracht voor effectiviteit echter nog beperkt.⁶³ Op basis van gedragstherapeutische uitgangspunten wordt gewerkt aan het verbeteren van de kernsymptomen van autismespectrumstoornissen, te weten de beperkingen in sociale

---

⁵⁸ Nvvp/NIP, *Richtlijn 139*.

⁵⁹ Nvvp/NIP, *Richtlijn 174: social stories* (sociale verhalen) zijn een hulpmiddel om sociale situaties inzichtelijk te maken: gebeurtenissen en de mogelijke reacties op die gebeurtenissen worden op een duidelijke manier uitgelegd.

⁶⁰ Nvvp/NIP, *Richtlijn 147*.

⁶¹ Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen, een leven lang anders*. (Den Haag 2009/09)

⁶² Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen*, 57.

⁶³ Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen*, 13.

vaardigheid en communicatie en de rigide, stereotiepe gedragingen.⁶⁴ Voorbeelden van deze interventies zijn sociale vaardigheidstrainingen en individuele (cognitieve) gedragstherapie en voor kinderen *early intensive behavioral interventions* (EIBI).⁶⁵

2.7. Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn de voornaamste theorieën met betrekking tot ASS besproken. Na de verschillende tot op heden gezaghebbende theorieën die ASS beschouwen als een stoornis en deze stoornis vanuit haar symptomen proberen te verklaren gaan in deze tijd zowel Baron-Cohen als Delfos uit van een andere wijze van zijn van mensen met een ASS. Zij staan een meer positieve benadering voor en streven naar een paradigmawisseling. De modellen van Baron-Cohen en Delfos gaan veeleer van de mogelijkheden van mensen met een ASS dan van hun beperkingen. In dit opzicht wijken ze af van de eerdere modellen die deelverklaringen bieden. Deze holistische benadering lijkt beter aan te sluiten bij de insteek van de geestelijk verzorger getuige de zorgbenadering die Baart voorstaat in zijn presentietheorie.⁶⁶ Baart bepleit een betrokkenheid op het gehele leven van de anderen, op het lastige en het vreugdevolle, het onbeduidende en het cruciale.

Baron-Cohen en Delfos betrekken transcendentie niet in hun modellen, de theorie van Delfos sluit evenwel vanwege de ik-ander differentiatie goed aan bij de bespiegeling over de transitionele ruimte, waaraan in hoofdstuk drie aandacht wordt besteed.

---

⁶⁴ Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen*, 137

⁶⁵ Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen*, 58

⁶⁶ 'Soort aandacht.(...) De hele probleemoriëntatie ontbreekt. De presentiebeoefenaren zijn allereerst betrokken op het gehele leven van de anderen...' A. Baart, 'Methodiek, zorgbenadering en professionaliteit' in: Marian Verkerk red. *Denken over zorg. Concepten en praktijken* (Utrecht 1997) 205-223, aldaar 212. Zie tevens. <http://www.presentie.nl/video/presentie-toegelicht/item/4-mijn-eerste-video> : 'met iemand zijn om voor iemand te zijn.' Presentie is relatiegestuurd.

De Richtlijn Autisme bij volwassenen en het rapport van de Gezondheidsraad gaan niet uitgebreid in op de verklaringsmodellen van ASS vanwege het (nog) ontbreken van voldoende *evidence*. De omvang van de verrichte studies is nog te gering om eenduidige conclusies te kunnen trekken. Wat betreft de effectiviteit van behandeling lijkt er op dit moment naast medicatie en psycho-educatie wel consensus te bestaan over het nut van sociale vaardigheidstrainingen en cognitieve gedragstherapie. Deze opvatting zal in hoofdstuk zes nader worden besproken.

3. Het godsbeeld en de zelf-ander differentiatie in de transitionele ruimte

3.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal nader aandacht besteed worden aan het begrip ‘transitionele ruimte’ en de plaats van het godsbeeld daarin. De transitionele ruimte wordt door Donald W. Winnicott, door velen beschouwd als de belangrijkste theoreticus van de object-relatie school, omschreven als een ‘tussenruimte’, waarin de interne en de externe werkelijkheid met elkaar een verbinding aangaan en toch afzonderlijk blijven.⁶⁷ De object-relatie school wordt gekenmerkt door het proces van zelfwording-in-relaties, mensen worden gedreven door de behoefte relaties aan te gaan en deze te onderhouden. In de transitionele ruimte ontstaat en ontwikkelt het zelf zich in relatie met de wereld met personen, dingen, natuur en ook met collectieven zoals een religieus instituut, waarin een godsbeeld tot ontwikkeling kan komen. Enerzijds ontstaat het besef een zelf te zijn dat gescheiden is van de wereld en anderzijds wordt duidelijk dat een zinvol leven alleen mogelijk is in relatie met die wereld. Voor mensen met een ASS is het aangaan van een relatie met de ander en daarmee met zichzelf een ingewikkelde aangelegenheid vanwege het meer in zichzelf gekeerd zijn en vanuit die gedachte is het waarschijnlijk dat bij hen ook de ontwikkeling van een godsbeeld moeizamer zal verlopen.

De transitionele ruimte zal in verband gebracht worden met de theorie van het socioschema van Delfos, die ook gebaseerd is op de zelf-ander differentiatie. In het vorige hoofdstuk werd aan de hand van haar verklaringsmodel beschreven hoe mensen hun socioschema ontwikkelen door zich emotiegerelateerd te oriënteren in tijd en ruimte. Omdat mensen met een ASS (aanvankelijk) geneigd zijn zich meer objectgerelateerd dan

---

⁶⁷ T.H. Zock, ‘Religie relationaliteit en zinbeleving’, in: M. van Uden, J. Pieper ‘red.’, *Wat baat religie?* (Nijmegen 1998) 27-45, aldaar 27-30

emotiegerelateerd te oriënteren komt hun socioschema op een andere wijze tot ontwikkeling en doorlopen zij de verschillende ontwikkelingsfasen op een andere wijze.

In eerste instantie zal in dit hoofdstuk de transitionele ruimte in ruimere zin besproken worden als de ruimte waarbinnen de mens zich in cultureel opzicht oriënteert, waarna de transitionele ruimte in een godsdienstpsychologisch kader geplaatst wordt. Bekeken wordt hoe de transitionele ervaring zich verhoudt tot religieuze ervaring en persoonlijke godsbeelden. De vorming van een persoonlijke God binnen de transitionele ruimte komt aan de orde via het werk van Ana-Maria Rizzuto, wier naam met boeken als *The Birth of the Living God* onlosmakelijk verbonden is met de object-relatie studie van godsbeelden.

Hierna zal de transitionele ruimte in verband worden gebracht met het socioschema van Delfos. Aangezien mensen met autisme (aanvankelijk) meer op voorwerpen dan op mensen georiënteerd zijn verkeert hun zelf-ander differentiatie in het algemeen in een priller stadium.⁶⁸ Er zijn een aantal therapeutische modellen ontwikkeld die zich lenen voor de rijping van deze zelf-ander differentiatie bij mensen met een ASS met behulp van het godsbeeld. Het godsbeeld is bij deze modellen een bemiddelende factor, die naar het zelfbeeld en de zelf-anderdifferentiatie terug verwijst. Deze modellen zullen, zoals aan het einde van het vorige hoofdstuk is aangegeven, in hoofdstuk zes verder worden besproken. Daar zullen tevens de praktische bevindingen en de eventuele therapeutische mogelijkheden en aandachtspunten voor behandeling en begeleiding in de dagelijkse omgang met mensen met een ASS met elkaar verbonden worden.

3.2. De transitionele ruimte

---

⁶⁸ Delfos, *Een vreemde wereld*, 88.

Een baby, die in totale afhankelijkheid ter wereld komt, verkeert aanvankelijk in een fase van magische omnipotentiefantasieën, in een symbiotische relatie met de verzorgers. De verzorgers maken een onlosmakelijk onderdeel van de baby uit en de baby maakt nauwelijks onderscheid tussen binnen en buiten, tussen subject en object.⁶⁹

Geleidelijk aan ervaart de baby zich als een zelfstandige entiteit en wordt de omgeving beschouwd als iets ‘buiten’ zichzelf. In dit proces van separatie en individuatie wordt de almachtsfantasie noodzakelijkerwijze opgegeven, omdat het kind merkt dat niet altijd onmiddellijk aan zijn behoeften wordt voldaan. De band, waar het kind zo’n behoefte aan heeft, komt onder druk te staan. In die periode van losmaking wordt normaliter een sfeer van verbondenheid geschapen, waarin een kind leert erop te vertrouwen dat zijn behoeften worden vervuld ondanks dat de verzorg(st)er niet langer onder zijn magische controle staat. Het is in deze fase dat het kind overgangsobjecten aangeboden krijgt, speciale objecten die het helpen om de afwezigheid van verzorgers te verdragen en die steun bieden bij de ontwikkeling vanuit de magische wereld naar de acceptatie van de realiteit, die inhoudt dat het de wereld niet langer zonder meer bepaalt. Die overgangsobjecten of transitionele objecten in de vorm van een knuffel of een doekje helpen tegen de angst, die uit de bewustwording van separatie en individuatie voortvloeit en begeleiden het kind bij de zelf-ander differentiatie. Het kind houdt via het overgangsobject greep op zijn omgeving, terwijl dat object warmte, geruststelling en troost biedt. Het transitionele object slaat een hoopvolle en vertrouwenwekkende brug naar de afwezige verzorg(st)er.

---

⁶⁹ Jean Piaget, een Zwitsers psycholoog (1896-1980) die de cognitieve ontwikkeling van kinderen bestudeerde. Uit: G.D.J. Dingemans, *In de leerschool van het geloof, Mathètiëk en vakdidactiek voor cathechese en kerkelijk vormingswerk* (Kampen 1986) 102

Het object heeft twee kanten. Enerzijds is het een ‘gevonden’ externe realiteit, maar anderzijds wordt het ook ‘gemaakt’ in de fantasie van het kind, zodat een externe en interne realiteit met elkaar verweven worden als waren het overlappende cirkels.⁷⁰ Winnicott noemt die interne en externe verwevenheid een paradox; het kind komt terecht in een sfeer van verbeelding, van een gevonden en gemaakte realiteit, waarbij het transitionele object helpt om een ideaalbeeld vast te houden. Het transitionele object vertegenwoordigt hoop en vertrouwen en fungeert binnen een *area of faith*, zoals Eigen het noemt,⁷¹ omdat het zowel verbonden is aan de externe realiteit in de vorm van de verzorg(st)er als aan de interne realiteit, waarover het kind invloed kan uitoefenen. Het object vormt met andere woorden een overgang van een magisch geheel naar een *not-me possession*, naar een zelf-ander differentiatie, waarbij grenzen onderzocht en uitgetest worden.

Het transitionele object vormt een brug tussen de buitenwereld en de binnenwereld en heeft daarin een symboolfunctie. Susan Deri, een psychoanalytica uit New York, stelt overeenkomstig de visie van Winnicott dat ‘een symbool verwijst naar een afwezig iemand.’ Symbolen hebben de functie *to reach what is directly unreachable*.⁷² Deri onderscheidt twee aspecten aan symbolisering: het centripetale en het centrifugale. Bij het centripetale aspect gaat het om de indrukken van de buitenwereld naar de binnenwereld en bij het centrifugale aspect om de indrukken van de binnenwereld naar de buitenwereld. De binnen- en buitenwereld worden met elkaar verbonden zoals dat ook het geval is bij assimilatie, toe-

---

⁷⁰ Voor de karakterisering van overlappende cirkels verwijst Jongsma-Tieleman naar M. Milner (1980) geciteerd door Eigen (1981)

⁷¹ M. Eigen, ‘The Area of Faith in Winnicott, Lacan and Bion’, *International Journal of Psycho-analysis*. 62 (1981) 413-433

⁷² S. Deri, *Symbolization and creativity* (Madison, NJ. 2002) 46

eigening, en accommodatie, aanpassing, mechanismen, die worden beschreven in de ontwikkelingstheorie van Piaget.⁷³

Verbeelding speelt in de transitionele ruimte een sleutelrol, omdat verbeelding essentieel is om contact te krijgen met de buitenwereld en daarmee met zichzelf en zo zin te beleven. Het kind zoekt in die sfeer van verbeelding gemengd met de sfeer van realiteit naar een balans, een balans tussen de onnipotentie-ervaring, waarin het object puur als subjectief wordt beleefd en het ervaren van een object met een eigen bestaan en aard. Gezocht wordt naar een positie, waarin het subject zoveel waarde aan de wereld kan toekennen, dat het zich met die buitenwereld verbonden voelt.

Zock⁷⁴ signaleert het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie aan de hand van een bespreking van het transitionele fenomeen.⁷⁵ Winnicott maakt volgens haar geen onderscheid tussen verschillende culturele uitingsvormen als kunst, religie en wetenschap. Echter, vanuit de bijdrage van Winnicott met betrekking tot de object-relatietheorie kan verbeelding en daarmee ook religieuze verbeelding vanuit een ander perspectief bekeken worden. In tegenstelling tot de Freudiaanse opvatting, waarin verbeelding slechts wordt gezien als infantiele wensprojecties die teruggenomen moeten worden om in pure objectiviteit te kunnen leven, geeft de theorie van Winnicott de mogelijkheid verbeelding positief te waarderen. Juist via de verbeelding kan de mens in een *intermediate space*, een transitionele zone, door middel van het spelen met de ‘objectieve’ wereld tot authentieke

---

⁷³ <http://www.absolutefacts.nl/wetenschap/data/piagetjean1896.htm> per april 2013 en cf. noot 69

⁷⁴ T.H. Zock, ‘Religie als transitioneel fenomeen. Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51(1) (1997) 31-48.

⁷⁵ Donald Winnicott, 7/4/1896-28/1/1971, een Engelse kindergeneeskundige en psychoanalist, vooral invloedrijk op het gebied van de object relatie theorie. (Wikipedia juli 2012)

zelfverwerkelijking komen.⁷⁶ Winnicott introduceert daarmee een nieuw paradigma: de mens wordt primair gewaardeerd als een relationeel wezen, waarbij verbeelding als essentieel gezien wordt in plaats van als infantiele wensvervulling.

Een transitioneel object gaat geleidelijk over in een transitionele ervaring. Het ‘subjectieve’ object wordt in de fantasie vernietigd maar overleeft de vernietiging als een extern object, waarmee bijvoorbeeld in het geval van een ouder een relatie kan worden aangegaan.⁷⁷ Als we spreken over transitioneel wordt in dit verband niet voorbijgaand bedoeld maar een voortdurend heen en weer tussen subject en objecten. Het gaat om het vrije spel van creativiteit, waarin het ‘ware zelf’ zich kan uitdrukken. Bij dit ware zelf is er voldoende ruimte voor een persoonlijke toe-eigening, is het gevoel ‘levend’ te zijn in tact, terwijl bij het ‘valse zelf’ de subjectieve betrokkenheid ontbreekt. Het is volgens Winnicott een gebied, waarin subjectiviteit en objectiviteit, binnenwereld en buitenwereld elkaar beïnvloeden in een *potential space*. In de transitionele ruimte, waarin illusie en verbeelding de ruimte krijgen zich te manifesteren gaat het om de bevordering van de ontwikkeling van subjectieve betrokkenheid bij het creatief omgaan met de buitenwereld.

Hierbij gaat het om de ontwikkeling van het ware zelf (*true self*). Het ware zelf heeft volgens Winnicott de neiging zich op een creatieve wijze te realiseren in de objectwereld. Het concept ‘ware zelf’ lijkt daarmee verwant te zijn aan stromingen uit de wereld van de kunst, waarin pogingen ondernomen werden om optimaal met het ware zelf in contact te komen,

---

⁷⁶ *Emphasis has moved away from ‘instinct entities’ and their control, on to the vital problem of how we begin to grow an ego, the core of a personal self.* Schaap-Jonker, *Before the Face of God, An interdisciplinary Study of the Meaning of the Sermon and the Hearer’s God Image, Personality and Affective State*, (Münster 2008) Chapter 2, 23. Citaat Harry Guntrip, één van de stichters van de object relatie beweging.

⁷⁷ P.E. Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 4

bijvoorbeeld in de vorm van de *écriture automatique*.⁷⁸ Alleen bij een waar zelf kan een open verbinding tussen object en subject ontstaan. Bij het valse zelf, dat ontstaat wanneer het ware zelf te zeer door de buitenwereld wordt bepaald en de heteronome druk te groot is,⁷⁹ is er sprake van een te grote aanpassing aan de heersende normen en waarden; in dat geval wordt het ware zelf ingekapseld.⁸⁰

Voor de ontwikkeling van het subject is het van belang dat het een betekenisvolle relatie met de objectwereld aangaat, waarbij het vermogen *to believe in* wat Winnicott betreft een vertrouwend openstaan naar de wereld betekent. Erikson benoemt dat belang van een fundamenteel vertrouwen in de omgang met de wereld in zijn theorie over de *basic trust*.⁸¹ Het gaat Winnicott eerder om cultuuruitingen en dan vooral om wetenschap, dan om geloof in een al dan niet persoonlijke God, omdat bij wetenschap openheid, twijfel en vertrouwen van essentieel belang zijn.⁸²

Dankzij het relationele paradigma, waarbij het proces van zelfwording in relaties centraal staat heeft Winnicotts cultuurtheorie over de transitionele ruimte geleid tot een herwaardering

---

⁷⁸ *il y a bien là une volonté de connaissance nouvelle et de reconquête du monde dont l'écriture automatique, la transcription des rêves, les révélations du délire et de la folie sont les moyens.*

J. Thoraval, *Les grandes étapes de la civilisation française*, (Paris, 1978) 504. Het idee is om het onderbewuste aan te spreken en zo te komen het diepste wezen van de schrijver. Deze vorm van schrijven wordt vaak in verband gebracht met het dadaïsme en het surrealisme. Het citaat is van een grondlegger van het surrealisme, André Breton in het *Manifeste du surréalisme*, 1924, omtrent het onderzoek naar het surreële.

⁷⁹ J. Duyndam, Geestelijke weerbaarheid, *Humus* (juni 2012) 8-9. Duyndam plaatst heteronomie tegenover autonomie. Hij verstaat onder heteronome druk het klakkeloos volgen van wat anderen doen en pleit voor *resilience*, geestelijke weerbaarheid als opvolger van *empowerment*, waarbij hij *empowerment* vergelijkt met boksen en *resilience* met oosterse gevechtkunst.

⁸⁰ Freud heeft het over ego en id voor verschillende psychologische functies. Schaap Jonker haalt op pag. 40 van haar proefschrift Winnicott aan dat het ware zelf maakt dat je je 'real and alive' voelt, dat je in de wereld bent en je in contact met de wereld voelt. Maar, een waar zelf kan niet zonder meer overleven *because life and social interactions require adaptation*.

⁸¹ E. H. Erikson, *Childhood and society* (New York 1963)

⁸² *He prefers science to religion because of the two disciplines' response to gaps in knowledge or uncertainty. In such cases, religion takes refuge in supernatural explanation to satisfy a need for certainty, whereas science finds unknowing as stimulus for future work. Science holds an infinity of doubt and implies a faith. Faith in what? Perhaps in nothing; just a capacity to have Faith.* Schaap-Jonker, *Before the face of God*, noot 47. Schaap-Jonker citeert Winnicott uit een lezing waarin hij wetenschap en religie vergelijkt.

van de religieuze verbeelding die het ware zelf levenslang kan ontwikkelen in dialoog met de haar/hem omringende objecten. Het werk van Winnicott kan in haar oorsprong echter eerder beschouwd worden als een psychologie van de zin, zoals die ervaren wordt in de voortdurende interactie van subject met de objectwereld in de illusionaire, transitionele sfeer dan als een psychologie van de godsdienst.⁸³ Volgens Zock is Winnicott van mening dat in geval van religie transitionele, transcendente ervaringen bewerkstelligen en zo het continue proces van zelfwording kunnen stimuleren en leiden tot zinbeleving, mits er voldoende ruimte gelaten wordt voor een persoonlijke toe-eigening.⁸⁴ Zock vindt overigens de opvatting van bijvoorbeeld McDargh en Rizzuto dat God als transitioneel object het meest geschikt is als invulling van het geloof in het transcendente als voortzetting van ouderbeelden minder overtuigend. Zij denkt dat er eerder sprake is van emotionele patronen van de ouders die in het godsbeeld doorwerken dan van concrete beelden van de ouders.⁸⁵ Bovendien zou met God als transitioneel object de toepasbaarheid ervan zich tot de monotheïstische godsdiensten beperken. De transitionele ervaring als uitgangspunt lijkt vanwege haar polymorfe karakter geschikter voor een godsdienstpsychologie die meer dan alleen de monotheïstische godsdiensten wil bestuderen.

De transitionele ruimte heeft via de *me/not me possession* notie betrekking op de zelf-ander differentiatie; het is een *potential space*, die door de verbeelding op velerlei wijzen kan worden ingevuld. Een vergelijking met de zelf-ander differentiatie van Delfos dringt zich op. Ook in het socioschema van Delfos wordt die ruimte in tijd en plaats beschreven, waarin het zelf zich cognitief en affectief met zichzelf en de ander probeert te verbinden. In die zin zijn

---

⁸³ Zock, 'Religie, relationaliteit en zinbeleving' 27-45, aldaar 48.

⁸⁴ Zock, 'Religie, relationaliteit en zinbeleving' 27-45, aldaar 35.

⁸⁵ Zock, 'Religie, relationaliteit en zinbeleving' 27-45, aldaar 39.

er dus opmerkelijke parallellen tussen de twee genoemde concepten met name waar het gaat om godsvoorstellingen in de vorm van een transitioneel object. Dit impliceert dat wat Delfos opmerkt in haar theorie over het socioschema ook voor de transitionele ruimte geldt, zoals die door McDargh en Rizzuto wordt opgevat en dus ook van toepassing is voor de religieuze ervaring en verbeelding. Via mentaliseren, het vermogen je in een ander te verplaatsen, oftewel het ontwikkelen van een *theory of mind*, betreedt je de transitionele ruimte. Het is een ruimte waarin culturele uitingen tot stand gebracht kunnen worden en concrete godsvoorstellingen gevormd kunnen worden.

3.3. Voor het aangezicht van God

‘De persoonlijke God’ is het centrale thema in het werk van Rizzuto. Het gaat hierbij om een persoonlijke God, die op een subjectieve wijze ervaren wordt. Aan de hand van een studie met twintig psychiatrische patiënten publiceerde zij haar boek *The Birth of the Living God* (1973), waarin zij aandacht besteedt aan de vorming van een godsbeeld en de wijzigingen daarop in de loop van het leven.⁸⁶

Volgens Rizzuto wordt de basis van het godsbeeld gevormd door de spiegelervaring met de moeder, waardoor het kind een samenhangend zelfgevoel krijgt.⁸⁷ Het kind komt via het oogcontact met de moeder in contact met de wereld en daarmee met zichzelf. Vanuit de situatie dat het afhankelijke kind verzorgd en gezien wordt, ontstaat uit een onbewuste en affectieve laag in de transitionele ruimte een godsbeeld als een speciaal type transitioneel object, rechtstreeks gebaseerd op de ervaringen met de ouders of de voornaamste verzorgers.

---

⁸⁶ *The title of the book refers to the process of the ‘formation of the God representation during childhood and its modifications and uses during the entire course of life.* Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 108. *No child arrives at the ‘house of God’ without his pet God under his arm.* Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 113. Citaat Rizzuto

⁸⁷ J. W. Jones, ‘Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image,’ in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy* (Binghamton, NY 2007) 39

Rizzuto beschrijft hoe het kind met dit in de eerste levensjaren ontwikkelde godsbeeld, de privé God of *pet God*, vervolgens op ongeveer zesjarige leeftijd in aanraking komt met de officiële God in de cultuur, de religieuze traditie. Van levende religie binnen geïstitutionaliseerde kerken kan hierbij alleen sprake zijn wanneer het persoonlijke godsbeeld op een goede manier verbonden is met het godsbeeld zoals dat gevonden wordt in de religieuze cultuur. Het ware zelf, dat uitgedrukt wordt in de privé God, kan alleen blijven groeien en zich ontwikkelen indien het niet te zeer wordt ingekapseld door de God van de officiële kerk. Dat zou het geval zijn indien bij accommodatie een eenzijdige belevingswijze vanuit de religieuze gemeenschap gepresenteerd en opgelegd wordt. Rizzuto spreekt over de ‘eerste geboorte van God’ bij de bespreking van het door haar hoger gewaardeerde ware zelf.⁸⁸ De ‘tweede geboorte van God’ ontstaat uit de kennismaking met de God van de instituten.

In haar theorie maakt Rizzuto onderscheid tussen de termen godsbeeld, concept van God en godsrepresentatie. Bij het concept van God gaat het om de kennis van God op het niveau van rationeel denken, een secundair niveau. Het gaat dan om de God van de theologen, die met een metafysische benadering beredeneerd wordt.⁸⁹ Het godsbeeld daarentegen omvat gevoelens, beelden en herinneringen. Tezamen vormen deze emotionele ervaring en rationele inhoud de godsrepresentatie. In navolging van recentere opvattingen omtrent de onderlinge relatie tussen deze fenomenen lijkt het Schaap-Jonker adequater te spreken van een dynamische interactie tussen het concept van God en het godsbeeld als synoniem van de

---

⁸⁸ Rizzuto mainly deals with the experiential aspect of the God representation and does not explicitly pay attention to the God concept. Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 120.

⁸⁹ J.W. Jones, *Psychodamic Theories*, 53. McDargh(1993) maakt een onderscheid tussen twee relationele benaderingen: *the ‘God relational’ approach* and the *‘Faith relational’ approach*; De eerste is een ontologische benadering, wat is het Godsbeeld en Rizzuto houdt zich meer bezig met de psychologische implicaties van het Godsbeeld, hoe het functioneert, ongeacht het wezen.

godsrepresentatie. Bij haar is sprake van twee polen in een dynamische, interactieve relatie; een relatie tussen de pool van een emotioneel begrijpen van God door de relatie met ouders en belangrijke anderen en de pool van opvattingen vanuit de religieuze cultuur, echter vanuit de gedachte dat deze polen weliswaar twee verschillende delen zijn maar dat ze wel onderling met elkaar verbonden delen van het godsbeeld vormen. Zij probeert het onderscheid tussen godsbeeld en concept van God te boven te komen vanuit de gedachte dat deze benadering vruchtbaarder is voor zowel de ontwikkeling van de theorie als voor empirisch onderzoek.⁹⁰ Bij die interactieve relatie heeft de affectieve dimensie van het godsbeeld betrekking op het emotionele verstaan en de subjectieve ervaring, terwijl de cognitieve dimensie zich verhoudt tot de leer over God, tot het rationele en objectieve karakter van het godsbeeld.

Bij het godsbeeld gaat het steeds om een vervlechting (*intertwining*) tussen het subjectieve en het objectieve deel. In relatie met objecten in de cultuur, de niet-ik relaties, geeft het subject aan dat objectieve een eigen creatieve vertaling. Het gaat om een levenslange, voortdurende interpretatie, waarbij levenservaringen aan het godsbeeld toegevoegd kunnen worden. Indien de integratie van het objectieve concept van God en het subjectieve godsbeeld voldoende is kan religie een bron van zelfrespect vormen en menselijke behoeftes bevredigen, zoals de behoefte aan veiligheid, aan een zich geborgen weten.⁹¹ Geloven vindt aldus plaats in de context van een culturele *setting*. Het gaat om een dynamisch proces, waarbij het subject in dialoog met de culturele context zichzelf probeert te zijn. Het is een voortdurend zoeken naar een balans tussen het ware, spontane zelf en een aanpassing aan het valse zelf, de omringende

---

⁹⁰ Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 123/4.

⁹¹ Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 110. Rizzuto onderschrijft de opvatting van Freud dat het vaderbeeld als bron van bescherming voor de vorming van een Godsbeeld gebruikt wordt maar dat ook andere beelden, zoals van de moeder en belangrijke anderen gebruikt worden.

cultuur, aan *the area of parental and societal structures*⁹², waarbij het er om gaat hoe we kunnen deelnemen aan de ons omringende cultuur en hoe we ons daarbinnen kunnen uitdrukken. Geloven in God als een bewuste, doorvoelde activiteit kan alleen plaatsvinden wanneer kennis over God samenvalt met wie we gevoelsmatig zijn en hoe we onszelf ervaren.⁹³ Terwijl de centrale stelling van Rizzuto derhalve is dat het godsbeeld op een subjectieve wijze ervaren wordt,⁹⁴ wordt de invloed van culturele *setting* hierbij volgens Schaap-Jonker buiten beschouwing gelaten.⁹⁵ Schaap-Jonker breidt de stelling van het subjectief ervaren uit naar het ervaren van God in zowel affectieve, cognitieve, onbewuste, bewuste, subjectieve, objectieve, individuele als culturele zin.⁹⁶

In dit hoofdstuk werd het belang van de transitionele ruimte besproken. In die ruimte kan het zelf een relatie met de objectwereld aangaan. Winnicott stelt dat bij het subject een natuurlijke neiging bestaat om die relatie te leggen, de mens wordt primair als een relationeel wezen gezien in plaats van als een driftwezen zoals volgens de freudiaanse opvatting. Deze natuurlijke neiging wordt voor mensen met een ASS volgens Delfos gefrustreerd door hun afwijkende ontwikkeling. Haar theorie over het socioschema heeft dan ook implicaties voor transitionele ervaring en het godsbeeld als transitioneel object. Wat is hierover bekend in de

---

⁹² *The cultural space for religion is the area of parental and societal structures (with their beliefs, myths, rituals and liturgies)...Rizzuto states.* Schaap-Jonker *Before the face of God*, 118/9.

⁹³ Schaap-Jonker. *Before the face of God*, 45. Schaap-Jonker wil meer de transitionele ervaring dan het transitionele object benadrukken. In navolging van James Jones stelt ze dat de God representatie betekenisvoller blijft, omdat God bij uitstek het voertuig van een ervaring is. *The transitional experience transcends the dichotomy of objectivity, for it is an "intermediate area of experiencing, to which inner reality and external life both contribute."* J. Jones, *God Image Handbook*, 43.

⁹⁴ *The personal God who is experienced subjectively is the central topic in the work of Ana-Maria Rizzuto.* Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 107.

⁹⁵ *She largely ignores the social and cultural influences that shape the subject's meaning and beliefs in her discussion of the 'the birth of the living God', her focus is on the 'first birth' rather than on the 'second birth of God.* Schaap-Jonker *Before the face of God*, 119.

⁹⁶ J. Schaap-Jonker & E.H.M. Eurelings-Bontekoe, *Handleiding Vragenlijst Godsbeeld, Theoretische achtergronden van de vragenlijst*. versie 2 (herzien) 2009

literatuur en wat weten we uit empirisch onderzoek? Op deze vragen wordt een antwoord gezocht in het volgende hoofdstuk.

4. Autisme en godsbeeld

Moge ik U kennen, U die mij kent. Moge ik U kennen zoals ik zelf gekend word.

Uit: Belijdenissen, Augustinus, tiende boek, hoofdstuk 1 Het verlangen God te kennen.

Voor Gods aangezicht, onder het oog van God, wil Augustinus zichzelf leren kennen zoals God hem kent.⁹⁷

In de voorgaande hoofdstukken zijn de kenmerken van autisme en de bijbehorende psychologische processen de revue gepasseerd. Ook is de ontwikkeling en het functioneren van het godsbeeld in de transitionele ruimte aan de orde geweest.

Wanneer we beide hoofdstukken met elkaar in verband brengen, ligt het in de lijn van de verwachting dat mensen met een ASS problemen ervaren in het religieuze domein. Immers, bij autisme is sprake van een atypische ontwikkeling op een drietal gebieden, te weten sociaal gedrag, verbale en non-verbale communicatie en fantasie, de triade van autisme (2.2). Zoals Bender het al in 1949 stelde zijn *difficulties in identifying one's self and thereby relating to the rest of the world the essential psychological problem.*⁹⁸ De sociale interactie wordt bemoeilijkt door de haperende communicatieve mogelijkheden en het daarmee verband houdende minder ontwikkelde vermogen zich in een ander te verplaatsen. Het mentaliseringsvermogen (2.3.) oftewel *theory of mind*, door Delfos opgenomen in haar theorie over het socioschema van mensen met een ASS verkeert in een priller stadium van ontwikkeling en kent een langere ontwikkelingstijd (2.5.). Gezien deze moeite bij de verwerving van een *theory of mind* bij mensen met een ASS valt te verwachten dat het persoonlijk godsbeeld ook moeizamer tot stand komt en er anders uitziet. Zo brengt het niet

---

⁹⁷ W. Sleddens, 'Augustus vanuit zijn Belijdenissen', *Stad Gods*, 79^e jaargang (2012) nr.2, 34-35, aldaar 35.

⁹⁸ L. Bender, 'Childhood schizofrenia. Clinical study of one hundred schizophrenic children', *Journal of Orthopsychiatry*, 17 (1) (1947) 40-56 (Noot: de term autisme was nog niet ingeburgerd)

begrijpen en/of aanvoelen van sociale contexten bij mensen met een ASS vaak sociale onrust en angstige gevoelens teweeg en dit zal vermoedelijk weerspiegeld worden in hun godsbeeld. Ook sociale aspecten van de religieuze context leveren immers problemen op.

In dit hoofdstuk zal aandacht besteed worden aan internationaal en nationaal onderzoek naar het godsbeeld en autisme. Een uitvoeriger focus vindt plaats op het onderzoeksrapport van Schaap-Jonker en al. , omdat dit rapport als basis zal dienen voor het vervolgonderzoek, dat in hoofdstuk vijf aan de orde komt.

4.1. Godsbeeld, autisme en mentaliseren: Norenzayan et al.

Onderzoek naar autisme en godsbeeld is verricht door Norenzayan et al. door middel van een viertal studies, driemaal met Amerikaanse deelnemers en eenmaal met Canadese participanten. Het betrof één onderzoek, waaraan een drietal keren een vervolg is gegeven. Het eerste onderzoek werd in Amerika verricht bij 12 adolescenten met een ASS en 13 neurotypische adolescenten met een vergelijkbare achtergrond, de andere onderzoeken vonden plaats bij grotere aantallen proefpersonen (327,725,452) met een sterkere focus op man/vrouw verschillen.

De onderzoeksvraag van Norenzayan et al. was of een tekort in het mentaliseringsvermogen bij gelovigen een geloof in een persoonlijke God zou beperken. Bij het onderzoek werd uitgegaan van een drietal hypothesen: 1. het autistisch spectrum is op een inverse wijze verbonden met geloof in God, 2. deze relatie met God komt tot stand door middel van mentalisering en 3. door mentalisering kan aangetoond worden dat mannen minder ontvankelijk zijn voor religieus geloof. Men maakte gebruik van zelfrapportering op vier vragen: 1. 'Ik geloof in God.' 2. 'Wanneer ik in de problemen ben vraag ik God om hulp.' 3. 'Wanneer mensen bidden praten ze alleen maar tot zichzelf.' 4. 'Ik besteed niet veel tijd

aan nadenken over mijn religieus geloof.’ Bij sommige onderzoeken werd een extra vraag gesteld: 5. ‘Ik begrijp religie niet.’

Norenzayan et al. verwijzen naar onderzoeken waar op hersenscans⁹⁹ te zien is dat denken aan¹⁰⁰ en bidden tot¹⁰¹ God bepaalde gebieden in de hersenen activeert, hetgeen een vermogen tot mentaliseren veronderstelt, zodat mentalisering een noodzakelijk element zou kunnen zijn om tot geloof in God te komen. Neurotypische mensen zouden dit intuïtief doen, mensen met een ASS daarentegen zouden vanwege een tekort aan mentaliserend vermogen deze intuïtie minder tot hun beschikking hebben en daarom minder tot een geloof in een persoonlijke God komen.¹⁰²

Norenzayan et al. kwamen tot de conclusie dat neurotypische mensen in tegenstelling tot mensen met een ASS inderdaad intuïtief een godsbeeld conceptualiseren met eigenschappen die aan geloof, wensen en behoeftes tegemoet komen. In het onderzoek verwees men ter ondersteuning van deze conclusie naar een nog niet gepubliceerd onderzoek van Caldwell-Harris et al. dat volwassenen met een autistische achtergrond zichzelf vaker atheïstisch noemen dan een vergelijkbare groep zonder een autistische diagnose en dat dezen ook minder de neiging hebben zich bij een georganiseerde religie aan te sluiten.¹⁰³ Het verminderde intuïtieve vermogen bij mensen met een ASS geldt overigens volgens Norenzayan et al. in het algemeen ook meer voor mannen dan voor vrouwen. Aangezien mannen in het algemeen

---

⁹⁹ MRI scans, *magnetic resonance scans*.

¹⁰⁰ <http://www.pnas.org/content/early/2009/03/06/0811717106.abstract>

¹⁰¹ <http://www.yale.edu/minddevlab/papers/religion-is-natural.pdf>

¹⁰² A. Norenzayan, W. M. Gervais en K.H. Tresniewski, ‘Mentalizing Deficits Constrain Belief in a Personal God’, *Plos One*, Vol. 7(5) 2012 1-15, aldaar 1. <http://www.plosone.org/>

¹⁰³ Idem, aldaar 2.

hoger scoren op de autistische ladder wordt geconcludeerd dat dezen ook minder gevoelig zijn voor religie.¹⁰⁴

4.2. Godsbeeld, autisme en existentiële *theory of mind*

In 2008 is in Nederland, vanuit de behoefte meer inzicht te verkrijgen in de geloofsbeleving van jongeren met een ASS, door Bouwman en van der Maten-Abbink onderzoek verricht naar de relatie tussen autisme en geloof. Centraal in hun onderzoek stond de vraag hoe protestants-christelijke kinderen en jongeren met autisme en een gemiddelde intelligentie hun geloof beleven. In hun onderzoek richtten ze zich op de ETOM (2.3) om de relatie tussen niet-observeerbare gedragingen en de intenties die daaraan toegeschreven kunnen worden in beeld te brengen. Zij vermoedden dat jongeren met een ASS door een gebrekkige TOM en daarmee een geringer bewustzijn van hun omgeving en een beperkte gerichtheid op mensen ook een beperkte ETOM zouden hebben, omdat de toe-eigening van het wereldbeeld eerder extrinsiek, cognitief, plaatsvindt dan gevoelsmatig van binnenuit, hetgeen ook het geval is voor de zelf-ander differentiatie op existentieel niveau. In verband hiermee zouden ze minder snel in en door gebeurtenissen de invloed van een (persoonlijke) God zien.

Uit hun onderzoek, waarbij zij 55 protestantse jongeren met en 110 protestantse jongeren zonder PDD-NOS, die overeenkwamen wat betreft kerkelijke achtergrond, opleidingsniveau en geslacht, met elkaar vergeleken kwamen echter nauwelijks significante verschillen naar voren.¹⁰⁵ Volgens Schaap-Jonker zou dit met de wijze, waarop de uitslagen van de metingen geïnterpreteerd zijn, te maken kunnen hebben; de subschalen met betrekking tot gevoelens in

---

¹⁰⁴ *Mentalizing also explained the robust and well-known but theoretically debated gender gap in religious belief wherein men show reduced religious belief.* Norenzayan, 'Mentalizing Deficits', 1.

¹⁰⁵ G. Bouwman, M. Maten-Abbink van der, 'Godsbeelden en Existentiële Theory of Mind: Een vergelijkend onderzoek tussen jongeren met en zonder een autisme spectrum stoornis', *Psyche en Geloof* 1 (Utrecht, 2008)

relatie tot God waren alleen in positieve richting gepoold.¹⁰⁶ Echter, ook het gegeven dat alleen jongeren met de diagnose PDD-NOS onderzocht zijn zou een rol kunnen spelen. In hoofdstuk 2.2 werd al gesignaleerd dat in Nederland de diagnose PDD-NOS vaker voorkomt dan in de ons omringende landen, hetgeen door het Trimbos-Instituut en Delfos toegeschreven wordt aan de wijze, waarop de financiering van deze groep geregeld is. De ruimere toekenning in Nederland op grond van financiële overwegingen wat betreft de diagnose PDD-NOS zou in zoverre van invloed op het onderzoek kunnen zijn, dat ook mensen met een minder expliciete diagnose nu onder de onderzoeksgroep vallen. De onderzoeksresultaten kunnen daarom slechts een beeld geven van het godsbeeld van de nogal heterogene groep jongeren met de diagnose PDD-NOS. Wellicht had onderzoek met een andere groep met een ASS, zoals het syndroom van Asperger, een ander beeld opgeleverd. Ook het hierna te bespreken onderzoeksrapport van Schaap-Jonker en al. kent overigens een aanzienlijke groep met de diagnose PDD-NOS.

4.3. Autisme, godsbeeld en geloof bij orthodoxe protestanten: Schaap-Jonker et al.

De hoofdvragen van het onderzoek van Schaap-Jonker waren hoe de kenmerken van het godsbeeld van mensen met een ASS er in vergelijking met mensen zonder een ASS uit zagen en of die kenmerken verband hielden met kenmerken van de stoornis.¹⁰⁷ In het verlengde daarvan werd gezocht naar mogelijke richtlijnen voor een optimalisering van hun begeleiding en behandeling.

Van de deelnemers aan het onderzoek werd met het Autisme Spectrum Quotiënt (AQ) de autistische trekken gemeten. Hierbij zijn een aantal parameters gebruikt, te weten *social skill*,

---

¹⁰⁶ J. Schaap-Jonker, J. van Schothorst-van Roekel en B. Sizoo, 'Het godsbeeld in relatie tot autistische trekken en kerkelijke achtergrond', *Tijdschrift voor psychiatrie* 54 (2012) 420-1

¹⁰⁷ J. Schaap-Jonker, J. van Schothorst-van Roekel, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, (Zwolle 2009).

attention switching, attention to detail, communication en *imagination*. Samen vormen deze parameters het AQ. Zonder de score voor *attention to detail* wordt de Sociale Interactie (SI) vastgesteld. Met het SI worden moeilijkheden in sociale situaties en in communicatie met anderen gemeten alsmede het empathische vermogen.

Informatieverwerkingsproblemen voor mensen met een ASS werden gemeten met *Thematic Apperception Tests (TAT)*. Hierbij werd gekeken naar de centrale coherentie, de parallelprocessen, het afleiden van bewegingen uit stilstaande beelden, het inzicht in de sociale causaliteit (de mate waarin gedrag, gevoelens en gedachten van anderen logisch, accuraat, complex en psychologisch gemotiveerd zijn) en het vermogen om emotioneel te investeren in relaties en morele normen.

Aan het **kwantitatieve** deel van het onderzoek, waarbij het om het opsporen van trends ging, hebben 78 personen deelgenomen. Hiervan had bijna de helft, 45 %, de diagnose PDD-NOS en 36 % het syndroom van Asperger. Van 14 % was de diagnose ‘autistische stoornis’ gerapporteerd en van de overige 5 % was geen informatie bekend.

De deelnemers konden voor 60,2 % gerekend worden tot de bevindelijk-gereformeerden, zoals Gereformeerde Gemeenten (GG), Gereformeerde Gemeenten in Nederland (GGinNed), Oud Gereformeerde Gemeenten (OGG) en Hersteld Hervormde Kerk (HHK), samen 33,4 %, en de orthodox gereformeerden, waaronder de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (GKV) Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK) en de Christelijk Gereformeerde kerken (CGK), samen 26,8 %. De overige participanten, 30,8 %, behoorden tot de groep Protestantse Kerk in Nederland (PKN) met 16,7 % (incl. 9% Gereformeerde Bond) of Evangelischen/Baptisten (Ev/Bapt), 14,1 %, terwijl de rest van 9 % uit een andere (7,7 %) of een onbekende richting (1,3 %) kwam.

Bij het kwantitatieve deel werden minder positieve en meer negatieve kenmerken aspecten zoals een heersende en straffende God gerapporteerd ten opzichte van een niet-klinische groep en een groep met een andere psychiatrische problematiek. Angst en onzekerheid bleken nauw samen te hangen met autistische kenmerken. Naarmate men meer autistische kenmerken rapporteerde werd meer angst en onzekerheid in relatie tot God ervaren. Wellicht ervaren mensen met een ASS te weinig structuur, concreetheid en tastbaarheid in relatie tot God en roept dit angst, schuld en onzekerheid op. Het godsbeeld bleek bij deze groep ook verband te houden met de kerkelijke achtergrond. Mensen uit de bevindelijk-gereformeerde denominaties ervoeren meer angst ten opzichte van God dan de andere respondenten; deze angst werd gerelateerd aan schuld, wellicht door een relatie met de predestinatieleer en de daarmee in verband staande heilonzekerheid.¹⁰⁸ Er bleek sprake te zijn van een overheersend niet-positief godsbeeld.¹⁰⁹

Naarmate het geloof een belangrijker rol speelde, en dus de religieuze saillantie toenam, kreeg het godsbeeld meer positieve en minder negatieve trekken in termen van ondersteunend handelen. Vooralsnog konden de onderzoeksters geen significant verband leggen tussen religieuze saillantie en angst ten opzichte van God.¹¹⁰

Uit de deelnemers aan het kwantitatieve onderzoek werden ook de 35 deelnemers aan het **kwalitatieve** onderzoek gerekruteerd. Deze groep ontving ambulante begeleiding of woonde in een beschermde woonvorm. Bij het kwalitatieve deel ging het om de geloofsbeleving op individueel niveau. Bij het kwalitatieve onderzoek waren iets meer deelnemers met een bevindelijk gereformeerde achtergrond betrokken. Op basis hiervan werd geopperd dat

---

¹⁰⁸ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 25.

¹⁰⁹ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 20.: Zie voor de Factorstructuur godsbeeld ASS tabel 4 en uitleg.

¹¹⁰ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 12.

daardoor wellicht meer angst ten opzichte van God gerapporteerd werd.¹¹¹ Ook andere verklaringen, zoals o.a. comorbiditeit in de vorm van een angststoornis werden geopperd.¹¹²

De deelnemers aan het kwalitatieve onderzoek hebben een ZinnenAanvulTest over het godsbeeld ingevuld (ZAT-GB). Deze bestond uit 5 vragen, die in hoofdstuk 5.1 worden weergegeven. Wie God is voor deze respondenten werd in een aantal clusters weergegeven. Verreweg de meeste codes werden toegekend aan de nabije God die steunt en hoort. Ook het godsbeeld van God als rechter werd vaak genoemd. Veel respondenten noemden meerdere kanten van God; zij hadden een geschakeerd godsbeeld. Ongeveer een derde van de respondenten noemde nauwelijks positieve ervaringen in relatie tot God.¹¹³

Bij de interpretatie en evaluatie van de resultaten werd gesteld dat God gezien en ervaren kan worden als Degene die bestuurt en leidt en als de rechtvaardige rechter.¹¹⁴ Dit beeld van God als heersend en straffend behoeft niet noodzakelijkerwijs negatief verstaan te worden, hetgeen ook het geval is voor het beeld van God als rechtvaardige rechter. Bij een aantal cliënten roept dit beeld angst op, maar aan een aantal geeft het ook stabiliteit. Het kan corresponderen met een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel bij mensen met een ASS alsmede met rigiditeit en behoefte aan structuur.

Het godsbeeld bleek sterk samen te hangen met de persoonlijke situatie, hetgeen positief en negatief kan uitpakken. Zo kan God bij moeilijkheden dragend zijn maar indien angst en onzekerheid in het dagelijks leven overheersen kan dit ook de relatie met Hem domineren. Soms bleek het moeilijk een relatie te leggen tussen het gewone, dagelijkse leven en het

---

¹¹¹ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 10.

¹¹² 'Comorbiditeit is het tegelijkertijd hebben van twee of meer psychische problemen. Het wordt ook wel een dubbele diagnose genoemd.' <http://www.webzorg.nl>. 22 maart 2012.

¹¹³ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 25.

¹¹⁴ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 25-26.

geestelijk leven, was er sprake van een ‘split’. In het gewone, dagelijkse leven werd Gods leiding ervaren maar in het geestelijk leven voelde men zich geen kind van God, omdat men Hem niet persoonlijk kende. Hoe dan ook bleek het verband tussen reflectie over God en zelfreflectie vanwege de stoornis moeilijk en was het zelfconcept vaak beperkt ontwikkeld, zoals Delfos (2002) over het beperkt ontwikkelde socioschema al stelde.¹¹⁵

Geconcludeerd kan worden dat het godsbeeld van deze groep mensen met een ASS minder positieve en minder ondersteunende trekken heeft in vergelijking met de referentiegroepen terwijl zij bij een toenemende mate van autisme meer angst rapporteerden ten opzichte van God en Gods handelen sterker als straffend/heersend ervoeren. Indien het geloof een belangrijke en relevante rol speelde werden meer positieve en minder negatieve kenmerken gerapporteerd wat betreft het godsbeeld, zodat religieuze saillantie een positieve rol kan spelen.

In deze paragraaf zijn de inhoudelijke aspecten van het godsbeeld besproken. In het volgende hoofdstuk zal de groep onderzoeksrespondenten, die meegewerkt hebben aan het kwalitatieve deel vergeleken worden met een referentiegroep met betrekking tot de structurele kenmerken van het godsbeeld.

---

¹¹⁵ Delfos, *Een vreemde wereld*, 313.

5. Empirisch onderzoek naar de structuur van het godsbeeld bij mensen met een ASS

Uit het slot van hoofdstuk vier bleken inhoudelijke verschillen in het godsbeeld van mensen met en zonder een ASS. Zijn er daarnaast ook verschillen in de structuur van het godsbeeld?

Op deze vraag wordt een antwoord gezocht in dit hoofdstuk, waarbij de structuur van het godsbeeld geoperationaliseerd wordt in de complexiteit van de representatie als ook de zelf-ander dynamiek. Daarbij wordt verondersteld dat een genuanceerder, rijper en complexer, godsbeeld aangetroffen wordt bij mensen zonder een ASS vanwege een verder ontwikkelde ETOM.

Meer inzicht in de complexiteit en rijpheid van het godsbeeld alsmede de gevoelens ten opzichte van God kan informatie verschaffen in de wijze waarop mensen met een ASS hun relatie met God percipiëren en als zodanig kan dit inzicht behulpzaam zijn bij de omgang met c.q. behandeling van deze groep.

In dit hoofdstuk zal een antwoord gezocht worden op de vraagstelling van deze scriptie met behulp van kwalitatieve data. Bij een kwalitatief onderzoek wordt gebruik gemaakt van een open vraagstelling, hetgeen de mogelijkheid biedt inzicht te krijgen in de persoonlijke beleving van de participant. Bij de mensen met een ASS is gebruik gemaakt van een ZinnenAanvulTest over het godsbeeld (ZAT-GB), waarbij zij in hun eigen woorden konden aangeven wat God voor hen betekent. De resultaten van dit onderzoek van 32 personen met een ASS zijn in 2012 door Van de Born gescoord met de *Object Relations Inventory* (ORI); voor wat betreft de complexiteit van het godsbeeld met behulp van een meting op Conceptueel Niveau (CN) en voor wat betreft de rijpheid van het godsbeeld met een

*Differentiation-Relatedness of Self and Object representations (DRS).*¹¹⁶ De aldus verkregen resultaten worden in deze scriptie vergeleken met de data van een referentiegroep zonder een ASS met een vergelijkbare geloofsachtergrond. Bij de keuze van de mensen zonder een ASS is behalve met de kerkelijke achtergrond ook rekening gehouden met de verdeling tussen man/vrouw en de leeftijdsopbouw. De procedure, de meetinstrumenten, de resultaten en een discussie naar aanleiding van deze resultaten komen achtereenvolgens aan de orde.

5.1. Procedure

De deelnemers aan het kwalitatieve onderzoek met een ASS hebben een ZinnenAanvulTest over het GodsBeeld (ZAT-GB)¹¹⁷ met de volgende vijf vragen: ‘God ....., want?’; ‘Ik voel..., want...?’; ‘God wil dat ik.....,want...?’; ‘Als ik bid....., want...?’; ‘Ik vind het moeilijk dat..., want...’ De referentiegroep antwoordde op de vraag: ‘Wie is God voor jou? Noteer je antwoord zo uitvoerig mogelijk.’ Deze antwoorden zijn gescoord met behulp van de ORI, een systeem waarmee kwantitatieve codes kunnen worden toegekend aan kwalitatief materiaal.

5.2. Instrumenten

5.2.1. ORI: CN en DRS

De ORI is een psychometrisch scoringssysteem dat aangeeft hoe mensen anderen representeren en hoe ze zich verhouden tot zichzelf en anderen. Wat mensen bewust zeggen over een belangrijke andere geeft inzicht in hun onbewuste. Gemeten wordt niet wat mensen op bewust niveau presenteren, maar juist wat zij onbewust laten zien wat betreft de relationele dynamiek en de complexiteit van de representatie. De ORI heeft meerdere niveaus waarop je

---

¹¹⁶ I. van de Born, *Complexity and differentiation-relatedness of the God image among patients within the Autistic Spectrum Disorder*, scriptie Universiteit Leiden, Institute of Psychology (Leiden 2012).

¹¹⁷ G. Moriarty, *Pastoral care of Depression: Helping Clients heal their relationships with God* (New York 2006) 118-119.

kunt scoren, namelijk thematisch inhoudelijk, conceptueel en relationeel. De laatste twee niveaus zijn in dit onderzoek gehanteerd.

Bij het conceptuele niveau geeft datgene wat het subject over het object zegt inzicht in de ontwikkeling van de cognitieve complexiteit. Op het laagste niveau geeft het subject beschrijvingen op het niveau van de eigen behoeftebevrediging. Vervolgens neemt de complexiteit toe van beschrijvingen van concrete eigenschappen via activiteiten op extern iconisch niveau tot meer psychologische beschrijvingen op intern iconisch niveau naar een conceptueel niveau. Op dit hoogste, conceptuele, niveau is het subject tot een geïntegreerde, complexe synthese van het object in staat, waarin klaarblijkelijke contradicties opgelost worden.¹¹⁸ Op basis van psychodynamische opvattingen en ontwikkelingspsychologische theorieën van o.a. Piaget (1954)¹¹⁹ onderscheiden Blatt et al. vijf niveaus van object representatie op conceptueel niveau:

- Sensorimotorisch-preoperationeel, score 1 punt

Op dit niveau wordt de ander hoofdzakelijk beschreven op basis van zijn/haar handelen met betrekking tot de voldoening of frustratie, waarin hij/zij voorziet. Het gevoel dat de ander als een aparte, onafhankelijke entiteit bestaat is weinig aanwezig, terwijl de nadruk ligt op de handeling, die plezier dan wel pijn oplevert. De beschrijving van de ander geschiedt op basis van de directe waarde, die deze voor het subject oplevert. De herkenning van de ander vindt plaats in een specifieke context.

Voorbeeld: *She resents me for the things I've done.*

- Concreet-operationeel, score 3 punten

---

¹¹⁸ S.J. Blatt, E.S. Chevron, D.M. Quinlan, C.E. Schaffer and S. Wein, *The assessment of qualitative and structural dimensions of object representations* (Revised Edition Unpublished research manual Yale University 1992) 17.

¹¹⁹ J. Piaget, *The construction of reality in the child*, (New York 1954)

De ander wordt beschreven als een afzonderlijke entiteit maar deze beschrijving vindt voornamelijk plaats in concrete, letterlijke termen vaak op basis van fysieke kenmerken. De ander wordt herkend in meerdere contexten.

- Iconisch extern, score 5 punten

Er is een focus op de eigenschappen van de ander op basis van activiteiten/functies.

In tegenstelling tot het eerste niveau worden de activiteiten/functies nu aan de persoon verbonden en niet aan het aangename of frustrerende effect voor het subject. De beschrijving is meer gedifferentieerd ten opzichte van de vorige niveaus. De ander wordt wel beschreven als een afzonderlijke entiteit.

- Iconisch intern, score 7 punten

De ander wordt beschreven in termen van gedachten, eigenschappen, gevoelens, waarden; het subject kan zich empathisch meer verplaatsen in de ander, er is meer sprake van een psychologische dimensie.

Ter vergelijking tussen iconisch extern en iconisch intern: bij een gedragsbeschrijving, die meer op het uiterlijk gericht is, wordt een score van 5 punten toegekend en bij een beschrijving van het innerlijk, bij voorbeeld over opvoeding, een meevoelende beschrijving 7 punten. In beide gevallen is sprake van een tamelijk beperkte beschrijving wat betreft acties, gevoelens en waarden. Er is geen sprake van een oplossing van contradicties of een ontwikkeling over een langere tijd.

Enigszins gechargeerd maar behulpzaam voor de beeldvorming kunnen enige niveaus als volgt worden samengevat:

Niveau 3 punten gaat over hoe de ander er uit ziet. (God wordt aangeduid met zijn epitheton, een kenmerkende eigenschap)

Niveau 5 punten heeft betrekking op wat de ander doet. (God als de Schepper die voor Zijn scheppingswerk zorgt en erover regeert)

Niveau 7 punten vertelt hoe de ander zich van binnen voelt. (God de Vader die voor mij zorgt. Verder verwacht Hij van mij dat ik op Hem vertrouw. Hij is rechtvaardig.)

- Conceptueel niveau, score 9 punten

De ander wordt beschreven op een wijze die de voorgaande niveaus integreert. De totale beschrijving laat zien dat de ander op een aantal niveaus begrepen en ervaren wordt. Op dit niveau worden contradicties opgelost in een coherent geheel en is er sprake van waardering van verandering en variatie over een langere tijd.

Voorbeeld: *A strange combination between emotionality and a considerable intellect. Bright, incisive, an independent thinker who expresses her opinions. Disappointed that she never had a career but has reached the point where she is satisfied without one.*

(Voorgaande voorbeelden over God zijn uitspraken, waarop in het huidige onderzoek gescoord is, een score op conceptueel niveau is niet aangetroffen)

Een even score (2,4,6,8) wordt toegekend indien een antwoord niet overeenkomt met een bepaald niveau maar toch wat hoger uitkomt dan een voorgaand niveau.

Wat betreft de DRS meting geeft de hoogte van de score aan hoe zeer het zelf en de ander op elkaar afgestemd zijn. Bij de DRS gaat het om een groeiend vermogen met betrekking tot zelfdefinitie en het vermogen te komen tot een rijpe, interpersoonlijke relatie, de focus bij de DRS ligt op de dialectische spanning tussen deze niveaus.¹²⁰ De *Differentiation-Relatedness* van het zelf en de object representatie (DRS) is opgedeeld in 10 niveaus met een waardering

---

¹²⁰ D. Diamond, S.J. Blatt, D.A. Stayner and N. Kaslow, *Differentiation-Relatedness of self and object representations*. (Unpublished research manual, Yale University, 1991) 4.

van 1-10, waarbij de hogere niveaus de lagere integreren.¹²¹ Bij lage scoorders ontbreekt de fysieke cohesie, wordt geen verschil tussen het zelf en de ander aangegeven. Vervolgens kan het subject die fysieke cohesie wel aangeven maar zijn gedachten en gevoelens nog amorf. Op niveau drie wordt de ander gespiegeld, om op niveau vier uit te komen op een unilateraal, ongenueanceerd beeld. Vanaf niveau vijf ontstaat een minder eenzijdig beeld met in eerste instantie een nadruk op concrete eigenschappen. Niveau zes wordt gekenmerkt door een tentatieve beweging naar een coherent zelfgevoel en een ambivalente integratie, niveau zeven geeft ruimte voor een toenemende tolerantie van specifieke kwaliteiten en karakteristieken van het zelf en de ander. Op niveau acht heeft men het vermogen het perspectief van anderen te begrijpen, terwijl men op niveau negen in staat is zich op empathische wijze met de ander te verbinden. Niveau 10 tenslotte, wordt gekenmerkt door een wederzijdse waardering; men draagt bij aan betekenisvorming in een complexe interpersoonlijke relatie. De niveaus kennen de volgende korte omschrijving met waar mogelijk voorbeelden uit het huidige onderzoek:

Niveau 1: *self/other boundary compromise (physical)*

Er is sprake van een schending van de fysieke zelf/ander begrenzing. Een basaal lichamelijk gevoel van cohesie is geschonden bij het subject. Het contact met de werkelijkheid lijkt verloren te zijn. Voorbeeld: *My upstairs neighbor watches my dreams on her TV at night when I'm asleep.*

Niveau 2: *Self/other boundary confusion (intellectual, affective)*

Het zelf en de ander lijken fysiek intact maar gedachten en gevoelens zijn amorf, ongedifferentieerd of verward in plaats van bepaald en onderscheiden. Zo kan de ander beschreven worden in een enkele, globale kwaliteit, vaak een actie of een beeldimpessie,

---

¹²¹ D. Diamond, *Differentiation-Relatedness of self*, 13.

zoals ‘druk’ zonder nadere uitwerking. Soms is er sprake van een beschrijving met een overvloed aan affectieve details zonder dat het tot een te onderscheiden persoon komt.

Onderzoeksvoorbeeld: (God is) een mooie gedachte. Ik leef alsof God werkelijk bestaat. Dat geeft kaders aan het leven en is een troostrijke gedachte.

Uitleg: Uitdrukking van sympathie, God amorf, meer in het hoofd.

Niveau 3: *self/other mirroring*

De relatie met de ander wordt in termen van een spiegel aangeduid met de ander als een aanvulling of een uitbreiding van het zelf. Met de ander wordt een aanhoudend gevoel van consolidatie en stabiliteit gehandhaafd, zoals met betrekking tot de fysieke verschijning.

Niet gescoord.

Niveau 4: *self/other idealization or denigration*

Een beschrijving vindt plaats in extremen. Er is geen tussenweg tussen geïdealiseerd en afgewezen, waarvan wel sprake is op niveau 5.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: Ik ben Gods kind, Hij zorgt voor mij.

Uitleg: Uit deze beschrijving wordt de focus op een specifieke rol en conventionele kenmerken zichtbaar, God als persoon is niet aanwezig en de term ‘vader’ ontbreekt.

Niveau 5: *semi-differentiation*

Er vinden schommelingen plaats van goed naar slecht zonder een blijk van integratie. Het betreft een primitieve vorm van *splitting* met een nadruk op uiterlijke kenmerken zonder integratie vanwege een zwakke cohesie van de zelf/ander ervaring.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: God wordt aangeduid met Schepper, Vader, Heer.

Uitleg: Er is sprake van een geëigende rol en conventionele kenmerken zijn zichtbaar, waarbij de nadruk op uiterlijkheden valt.

Niveau 6: *emergent, ambivalent constancy (cohesion) of self and an emergent sense of relatedness*

Een tentatieve, aarzelende beweging naar integratie en stabilisatie van een coherent zelfgevoel zonder een notie van een uniciteit.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: God is voor mij mijn Vader die voor mij zorgt.

Uitleg: Er is sprake van een geëigende rol met conventionele kenmerken en meer gevoel.

Niveau 7: *consolidated, constant self (stable) self and others in unilateral relationship.*

Er is een toenemende mate van tolerantie voor en integratie van uiteenlopende aspecten te bespeuren. De zelfbeschrijving is overwegend positief. Bij de beschrijving van anderen valt de nadruk op specifieke kwaliteiten en karakteristieken.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: Jezus is mijn Zaligmaker. God is heilig, barmhartig, goederentieren. Uitleg: De relatie beschreven in ongecompliceerde termen en de ander met specifieke eigenschappen.

Niveau 8: *cohesive, individuated, empathically related self and other.*

Op dit niveau worden uiteenlopende gevoelens en motieven onderkend en in toenemende mate geïntegreerd door interpersoonlijk contact. Beschrijvingen vinden plaats met inbegrip van een positieve nadruk op een complexe balans tussen onafhankelijkheid en afhankelijkheid in relaties: er is sprake van een toenemende mate van een stabiel en coherent zelfgevoel. Het subject toont belangstelling voor interpersoonlijke relaties en toont een vermogen het perspectief van anderen te begrijpen.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: Zijn leiding en zorg in mijn leven is een existentiële werkelijkheid, wel eens aangevochten maar toch zeker.

Uitleg: Er is sprake van een bilateraal aspect, een vermogen het perspectief ander te begrijpen.

Niveau 9: *reciprocally related, integrative unfolding self and other*

Dit niveau is te vergelijken met niveau 8, met als toevoeging dat het subject en de ander een bijdrage leveren aan het unieke karakter van de relatie. De beschrijvingen tonen een empathische vereenzelviging met de ander, terwijl het eigen zelfgevoel in tact blijft. De relatie tussen het zelf met de ander transformeert op een complexe wijze, die zich blijvend ontplooit. Onderzoeksvoorbeeld scriptie: God laat mij niet verloren gaan om mijn zondige afkomst hoe vaak ik ook in oude gewoonten verval. Ik wil leren hoe met Hem en mijn naasten om te gaan. Mijn trouwe Vader, ik heb Hem lief.

Uitleg: Er is sprake van een empathische identificatie met ander, waarbij het zelfgevoel intact blijft, eenieder levert een unieke bijdrage aan relatie.

Niveau 10: *integrative, creative constructions of self and other in empathically and reciprocally attuned relationships*

Dit betreft de meest uitgerijpte vorm, waarbij de realiteit als interactie/wisselwerking van objectieve en subjectieve ervaringen wordt gepercipieerd. De relaties zijn een uitdrukking van de manier waarop we onszelf en de ander ervaren als een zich ontvouwend tussenspel van objectieve en subjectieve ervaringen. Men kan omgaan met de spanning in de relatie en geeft meer complexe emoties aan met begrip voor het perspectief van de ander.

Onderzoeksvoorbeeld scriptie: God is een enorme kracht waar ik niet bang voor hoef te zijn. Hij leidt mij op mijn levenspad en laat zich zien door de dingen die ik meemaak. Wanneer ik er om vraag of me voor Hem openstel, ervaar ik Zijn kracht en Zijn bestaan. Hij heeft geduld met me, ik kan nog heel veel leren over Hem.

Uitleg: Er is sprake van een tussenspel van subjectief en objectief.

Bij de ORI is sprake van een indirecte meting.¹²² De score op de beide ORI schalen wordt hoger naarmate een complexer/rijker beeld geschetst wordt; hogere scores sluiten scores op een lager niveau in. Oorspronkelijk was de ORI ontworpen voor de beschrijving van belangrijke anderen zoals de ouders.¹²³ Nu wordt de ORI hier gehanteerd en toegepast op het godsbeeld, waarbij aangenomen wordt dat er een persoonlijke relatie bestaat met God als belangrijke ander.¹²⁴ Volgens Mc Dargh kunnen *parental imagos* ook een belangrijke rol vervullen bij de vorming van een godsbeeld als opvolgers van het transitionele object uit de kindertijd.¹²⁵

Kenmerken van deze relatie en de bijbehorende godsrepresentatie kunnen dan op een vergelijkbare wijze gescoord worden met de ORI zoals dat ook gebeurt met andere relaties en representaties. Er wordt uitgegaan van de correspondentiehypothese van Kirkpatrick.¹²⁶

De ORI meting is nog zelden gehanteerd bij een onderzoek naar het godsbeeld; Kim maakte gebruik van de ORI bij een onderzoek naar het godsbeeld van mensen met een verschillende religieuze achtergrond.¹²⁷ Uit haar onderzoek bleek onder meer dat joden een meer straffend godsbeeld hebben vergeleken met moslims, dat het godsbeeld bij de moslims meer transcendent dan persoonlijk is en dat het godsbeeld bij christenen een meer ondersteunend karakter heeft. De verschillende godsdiensten leverden verschillende

---

¹²² D.B. Baarda en M.P.M.de Goede, Basisboek Methoden en Technieken, (4^e dr.; Houten 2006) 184

¹²³ *Various levels of representations initially develop in the various phases of the parent-child relationship and become consolidated as a generalized cognitive structure.* Diamond, *Differentiation-Relatedness of self*, 5.

¹²⁴ *Various levels of representations initially develop in the various phases of the parent-child relationship and become consolidated as a generalized cognitive structure.* Diamond, *Differentiation-Relatedness of self*, 5.

¹²⁵ J.J. McDargh, *Psychoanalytic Object Relations Theory and the Study of Religion: On Faith and the Imaging of God*, Washington 1983.

¹²⁶ L.A. Kirkpatrick & P.R. Shaver, 'An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief.' *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 1992, 266-275. <http://psp.sagepub.com/>

¹²⁷ J. Kim, *Internal object representations of religious people*, a doctoral dissertation submitted to the graduate faculty of the Richard L. Connolly College of Long Island University 2005, 73-74.

godsbeelden op, zodat de hypothese van de object relatie theorie dat externe objecten een specifieke psychologische representatie opleveren ten gevolge van een innerlijke psychische ervaring met die verschillende godsbeelden in haar onderzoek bevestigd werd.

Het onderzoek van Schaap-Jonker geschiedt volgens de ZAT-GB methode. Hoewel de ZAT-GB een vorm van zelfrapportage is, die appelleert aan het bewuste geloofsdeel en derhalve zijn beperkingen kent, wordt aan deze beperkingen voorbij gegaan aangezien niet de inhoud wordt gescoord, maar de structuur en de complexiteit van de godsrelatie- en representatie. Zoals eerder aangegeven betreft het in die zin dus een indirecte meting.

5.3. Resultaten

5.3.1. Respondenten

Aan het onderzoek namen 32 mensen deel met een ASS deel alsmede 32 mensen zonder een ASS met een vergelijkbare achtergrond. De 21 mannen en 10 vrouwen met een ASS (van 1 deelnemer was het geslacht onbekend) ontvingen ambulante begeleiding of woonden in een beschermde woonvorm. De referentiegroep bestond uit 21 mannen en 11 vrouwen. Dat er meer mannen dan vrouwen aan het onderzoek is niet verbazingwekkend, aangezien ASS vaker gediagnosticeerd wordt bij mannen dan bij vrouwen.

De deelnemers met een ASS waren in de leeftijd van 19 tot 48 jaar met een gemiddelde leeftijd van 30,8 (standaard deviatie 8,7). Van 3 van hen was de leeftijd onbekend. De leeftijd van de referentiegroep varieerde tussen 19 en 56 jaar met een gemiddelde leeftijd van 32,0 (standaard deviatie 10,4). Tussen de twee groepen zijn geen significante verschillen in leeftijd, geslacht en religieuze saillantie (d.w.z. de mate waarin het geloof belangrijk is voor de respondenten).

Bij de ASS groep was bij 6 personen (20%) autisme gediagnosticeerd, bij 7 personen (23,3%) Asperger, bij 17 personen (56,7%) PDD-NOS, terwijl van 2 personen geen specifieke diagnose bekend was. Bij geen van de personen van de referentiegroep was autisme gediagnosticeerd.

De kerkelijke achtergrond was divers. De ASS groep kon voor 59,3 % gerekend worden tot de bevindelijk gereformeerden (Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Oud Gereformeerde Gemeenten en Hersteld Hervormde Kerk) en voor 31,3 % tot de orthodox gereformeerden (Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, Nederlands Gereformeerde Kerken en Christelijk Gereformeerde Kerken). Verder behoorde 6,3 % van deze groep tot de Protestantse Kerk in Nederland en 3,1 % tot de Evangelische Baptistenkerk.¹²⁸ Bij de mensen zonder een ASS was de bevindelijk gereformeerde groep met 31,3 % vertegenwoordigd, 43,8 % van de deelnemers was orthodox gereformeerden en 25% behoorde tot de Protestantse Kerk in Nederland.

Het opleidingsniveau liep wat uiteen. Voor wat betreft de groep met een ASS was die voor 42 % laag (LBO/MAVO-VMBO), voor 45,2 % gemiddeld (MBO-HAVO-VWO) en voor 12,9 % hoog (HBO-Universitair), terwijl van 1 persoon de opleiding onbekend was. De groep zonder een ASS had gemiddeld een hogere opleiding: 3,2 % laag (LBO), 12,9 % gemiddeld (HAVO-VWO) en 83,9 % hoog (HBO-Universitair). Ook van deze groep was het opleidingsniveau van 1 deelnemer onbekend.

---

¹²⁸ '(In de bevindelijk gereformeerde stroming) wordt veel waarde gehecht aan een levensvoering waarin men zich geïnspireerd en gereguleerd weet door de (Staten)bijbel, de gereformeerde belijdenisgeschriften en de geloofsleer van de Nadere Reformatie': N.M. Hijweege, *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie*. (dissertatie 2004 UvA) 79. <http://dare.uva.nl/document/72656>. ' De christelijk gereformeerde kerk is op te delen in twee groepen, de bevindelijke gemeenten, die als Bijbel de Statenvertaling gebruiken en psalmen zingen in de oude berijming en de orthodoxe gemeenten, die naast de Statenvertaling de NBG gebruikt en ook uit het Liedboek der Kerken zingt. <http://www.kerkzoeker.nl/christelijkgereformeerd>.

5.3.2. Score

Tabel 1 geeft de scores weer van het conceptueel niveau en het DRS niveau van de ORI van mensen met een ASS en zonder een ASS.

Tabel 1. Verdeling van de scores van de mensen met een ASS en zonder een ASS

Variabele	N	Minimum	Maximum	<i>M</i>	<i>SD</i>
Conceptueel niveau groep met een ASS	26	1	7	4,54	1,84
Conceptueel niveau groep zonder een ASS	32	2	8	5,78	1,39
DRS niveau groep met een ASS	27	2	9	6,15	1,46
DRS niveau groep zonder een ASS	32	2	10	6,50	1,48

Om de gemiddelde ORI-scores van de respondenten met en zonder een ASS te vergelijken zijn T-testen voor onafhankelijke steekproeven uitgevoerd. Respondenten met een ASS scoren significant lager als het gaat om de complexiteit van de godsrepresentatie ($t(56)=2,94, p<0.01$). Dit betekent dat zij eerder geneigd zijn om hun godsbeeld te verwoorden op een concreet-operationele of iconisch-externe wijze dan op een iconisch-interne wijze. Respondenten zonder een ASS daarentegen verwoorden hun godsbeeld vooral op een iconisch-externe of –interne wijze.

Er is geen significant verschil in de gemiddelde score op de *DRS* schaal.; de t-toets is niet significant. Wanneer verschillen in de structuur van het godsbeeld onderzocht worden, blijken in deze steekproef mensen zonder een ASS significant meer positieve gevoelens met betrekking tot God te hebben ($t(54)= p>0.001 M_{\text{nietASS}}=36,81$ versus $M_{\text{ASS}}=27,81$). God wordt in zijn steunende rol eveneens positiever beoordeeld door de groep zonder een ASS: ($t(52)=P>0.002 m_{\text{NIETASS}}=46,06$ versus $M_{\text{ASS}}=39,09$) . Echter, ook de

heersende/straffende God komt bij de groep zonder een ASS: ($t(53)=p<0.003M_{\text{NIETASS}}=17,13$ versus $M_{\text{ASS}}=14,64$) meer voor.

5.4. Discussie.

De respondenten met een ASS scoren in dit onderzoek significant lager als het gaat om de complexiteit van de godsrepresentatie. Dit betekent dat het concept van de ander bij mensen met een ASS minder tot ontwikkeling gekomen is dan het beeld van de ander bij mensen zonder een ASS. Uitgangspunt was immers dat wat mensen zeggen over het godsbeeld aangeeft in welke mate zij in staat zijn tot een geïntegreerde complexe synthese van dat godsbeeld. De godsrepresentatie wordt weerspiegeld in het inzicht in het zelfbeeld. De verwachting was voorts dat mensen zonder een ASS hoger zouden scoren op DRS niveau, dat zij een grotere rijpheid zouden hebben in hun interpersoonlijke relaties. Deze verwachting wordt in de scores niet bevestigd. De aanname dat de scores bij mensen zonder een ASS over de hele linie hoger zouden uitvallen wordt derhalve ten dele teruggevonden in de verdeling van de scores.

Bij het nalezen van de antwoorden valt de strijdigheid van een positief godsbeeld met een straffend godsbeeld bij de groep zonder een ASS wel te verklaren. Deze participanten leven meer in het besef van een Schepper die naar hen omkijkt en zij drukken dat uit in termen van veiligheid, barmhartigheid, verzoening, liefhebbend en zeer nabij, terwijl ze van hun Verlosser leiding ervaren. Zij zijn zich tevens bewust van hun imperfecties en kennen in dat verband God ook wel een heersende/straffende functie toe maar leven in het vertrouwen op genade voor hun zondigheid, uitgedrukt in hogere scores voor positieve gevoelens en ondersteunende activiteiten van God.

Deze scores staan in contrast met het onderzoek van Schaap-Jonker uit 2009 naar autisme, godsbeeld en geloofsbeleving, waarin mensen met een ASS veel angst noteerden; ze voelden zich niet veilig, achtten God gedesinteresseerd, vonden het moeilijk dat God hen met autisme (“deze ziekte”) had opgescheept, voelden een blokkade bij het bidden en ervoeren slechts sporadisch de warmte van God. Een aanmerkelijk deel van de respondenten in het kwalitatieve materiaal, een derde, noemde nauwelijks positieve ervaringen in relatie tot God.¹²⁹

Bij het doornemen van de scores viel op dat de antwoorden bij de groep zonder een ASS geregeld een religieuze correcte indruk maakten, hetgeen tot uiting kwam in de meervoudsvorm, waarin de antwoorden vervat werden.¹³⁰ Hoewel het zou kunnen zijn dat men moeite heeft met de DRS had deze religieus wenselijke beantwoording wellicht voorkomen kunnen worden indien deze groep dezelfde vragen voorgelegd had gekregen als de groep met een ASS; deze vragen sturen nadrukkelijker in de richting van een persoonlijke beantwoording omdat in vier van de vijf vragen de ik-vorm gehanteerd wordt. Hoe dan ook zou een gelijke vraagstelling tot een hogere mate van objectiviteit kunnen leiden. Een andere kanttekening betreft het verschil in opleidingsniveau dat aanmerkelijk hoger lag bij de groep zonder een ASS. Deze groep zou zich daardoor wellicht gemakkelijker en genuanceerder kunnen uitdrukken en denken. Het onderzoeksmodel met een ORI lijkt overigens met name geschikt voor mensen uit de bevindelijke en orthodoxe groep, die vermoedelijk vaker over een persoonlijk godsbeeld beschikken. Bij een minder orthodoxe groep christenen hoeft dit niet perse het geval te zijn en zou God ook verstaan kunnen worden in termen van

---

¹²⁹ Schaap-Jonker, *Onderzoek Autismen, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, 25.

¹³⁰ Scores doorgenomen door Schaap-Jonker, Alfiero en ondergetekende. We zijn in enige sessies bijeengekomen om onze scores naast elkaar te leggen. Annette Alfiero is bezig met dezelfde materie in verband met een doctoraalscriptie psychiatrie.

transcendentie zonder daarbij te denken aan een persoonlijke God. Het godsbeeld zou dan bij voorbeeld vervangen kunnen zijn door een ervaring van gelovend-vertrouwend in de wereld zijn. Een godsbeeld dat, zoals Zock als antwoord op het persoonlijk godsbeeld van McDargh schrijft, ‘eerder gaat om de emotionele patronen van de relatie met de ouders die doorwerken in het godsbeeld dan om de concrete beelden van vader of moeder als persoon.’¹³¹

Eerder in de scriptie is gememoreerd dat in Nederland nogal wat mensen met PDD-NOS worden gediagnosticeerd. Deze groep was ook in dit onderzoek ruim vertegenwoordigd. Wellicht had een vergelijking met een groep met een meer uitgesproken ASS gehalte andere resultaten opgeleverd. Dit neemt niet weg dat binnen dit onderzoek de verschillen tussen mensen met en zonder een ASS aantoonbaar zijn en dat de mensen met een ASS minder steun en positieve gevoelens aan hun geloof ontleen. In het slothoofdstuk zal de opzet van deze scriptie geresumeerd worden en zullen handreikingen gedaan worden bij het omgaan met het geloof voor mensen met een ASS. Tevens zal daarbij nagegaan worden of mensen met een ASS met die handreikingen anders met zichzelf kunnen leren omgaan.

---

¹³¹ H. Zock, ‘Religie, relationaliteit en zinbeleving, 27-45, aldaar 39.

6. Conclusies en aanbevelingen

Centraal in deze scriptie was of de structuur van de God object-relatie zowel wat complexiteit als zelf-ander dynamiek verschilt tussen mensen met en zonder een ASS met een orthodox-protestantse achtergrond. Uit de resultaten van het empirisch onderzoek, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, kwam naar voren dat die structuur binnen deze steekproef inderdaad ten dele verschilt. Met name op conceptueel niveau bleek de structuur van het godsbeeld tussen beide groepen te verschillen. Het godsbeeld van de groep met een ASS scoorde op conceptueel niveau significant lager dan de referentiegroep. Op DRS niveau, het onderzoek waarbij de zelf-ander dynamiek onderzocht werd, werd geen verschil geconstateerd. De hypothesen voor dit onderzoek zijn dus ten dele bevestigd.

6.1. Bespreking resultaten

Volgens de theorie van Delfos over het sociogram is de *theory of mind* van mensen met een ASS in eerste instantie minder ontwikkeld en daarmee hun zelf-ander differentiatie. Zij verklaart dat door een vertraagde rijping dan wel door een rijping die op een andere wijze verloopt, welke met name bij de plaatsing van het ik optreedt. Mensen met een ASS zijn (aanvankelijk) meer op objecten dan op emoties georiënteerd. Het besef van het ik ontwikkelt zich daardoor minder goed en volgens Delfos wordt ten gevolge daarvan ook de ontwikkeling van het besef van de ander belemmerd.

Uit het in het kader van deze scriptie gehouden onderzoek blijkt nu dat de ander-representatie bij mensen met een ASS minder ontwikkeld is met die verfijning dat het beeld van de ander minder tot ontwikkeling gekomen is en dat er in het beeld van de zelf-ander relatie geen verschil vastgesteld is. Gemiddeld genomen valt vast te stellen dat men in de ASS groep nauwelijks spreekt over het handelen van God en in de manier van beschrijving relatief

vaker eigenschappen/kenmerken genoemd worden. In eerste instantie lijkt de redenering van Delfos weerlegd wanneer zij stelt dat het voor mensen met een ASS lastiger is tot een rijpe, interpersoonlijke relatie te komen. Echter, Delfos stelt tevens dat mensen met een ASS in de loop van hun leven copingstrategieën ontwikkelen. Zo worden relaties met anderen met behulp van een copingstrategie eerder uitgedacht dan aangevoeld. Deze cognitieve aanpak stelt mensen met een ASS in staat hun beperkingen met betrekking tot de sociale communicatie tot op een behoorlijk niveau te compenseren. Op deze wijze lijken mensen met een ASS allerlei sociale vaardigheden aan de dag te leggen, waarbij zij bijzonder reflectief kunnen overkomen en dat zij op een gedetailleerde wijze verslag weten uit te brengen over het handelen van anderen. Het probleem ligt voor mensen met een ASS in een tekortschietend empathisch vermogen dat achter andermans denken, gevoelens en drijfveren schuil gaat. Dit tekortschietend vermogen wordt aangeduid met (een zekere mate van) *mindblindness*. Men heeft geleerd om te gaan met standaard situaties maar omdat het contact met het eigen en andermans gevoel onvoldoende tot ontwikkeling komt blijft de balans wankel. Iedere afwijkende situatie dient beredeneerd te worden. Hieruit vloeit voort dat het interne kompas gebrekkig blijft. Uta Frith spreekt in dit verband van een *absent self*, waarmee ze het ontbreken van een innerlijke directeur aanduidt.¹³² Vanwege een ontbrekend overzicht is er onvoldoende sturing van binnenuit. Zock stelt dat je eerst een zelf moet hebben voor je behoeften en verlangens kunt voelen en er iets mee kunt doen, waarbij ze verwijst naar een opmerking van Winnicott dat *..the self must precede the self's use of instinct*. Wellicht kampen mede hierdoor mensen met een ASS voor wat betreft het concept van het zelf met een

---

¹³² http://www.autismepunt.nl/wat_is_autisme.html

(nog) gebrekkige centrale coherentie. De focus op details belemmert het zicht op het geheel, waardoor men gaat rumineren en persevereren.

In de transitionele ruimte leert de mens zich verstaan tot zijn omgeving. In die ruimte komt de mens met de door hemzelf gecreëerde beelden in aanraking met de buitenwereld; het is een paradox van een gecreëerde en gevonden werkelijkheid. In die ruimte en in wisselwerking met de normen en waarden van de gevonden werkelijkheid bouwt de mens aan zichzelf en aan zijn persoonlijk wereldbeeld. Het is daarbij van belang dat men in contact met zichzelf komt en blijft. Dat contact met zichzelf is van vitaal belang, omdat er alleen dan sprake kan zijn van een voortgaande ontwikkeling. Voor mensen met een ASS, die zich relationeel op een andere wijze ontwikkelen en moeilijker met zichzelf in contact komen, zoals uit dit onderzoek naar het godsbeeld bevestigd wordt, zal het moeilijker zijn het contact met zichzelf te vestigen en van daaruit een zelfbeeld en wereldbeeld te ontwikkelen. Een vertrouwenwekkend kijken naar de wereld heeft als basis een vertrouwd zijn met zichzelf nodig en voor dat vertrouwd met zichzelf zijn is zelfinzicht van belang. Een zelfinzicht dat ook via het godsbeeld tot stand kan komen.

Met name in de orthodox/bevindelijke groeperingen van het christendom zullen de gelovigen vermoedelijk opgroeien en vertrouwd raken met een persoonlijk godsbeeld. In deze omgeving wordt hen vooral een persoonlijk godsbeeld aangereikt als bron van transcendent ervaringen, terwijl elders in het christendom een transcendent ervaring niet noodzakelijkerwijs de vorm van een persoonlijk godsbeeld hoeft te hebben. Aangezien een transitioneel object in de vorm van een (geïdealiseerd) ouderbeeld concreter is dan een transitionele, transcendent ervaring kan dit een voordeel bieden bij (therapeutische)

gesprekken met mensen met een ASS, die vanwege een prillere ETOM meer moeite hebben met verbeelding.

De groep zonder een ASS signaleerde een straffende/heersende God, waaraan zij desalniettemin positieve gevoelens konden beleven, omdat ze diezelfde God als nabij, veilig en liefdevol ervoeren. Het besef van zondigheid is aanwezig maar ook de overtuiging dat God vergevingsgezind is.¹³³ Mensen met een ASS hebben echter een moeizamer contact met zichzelf en scoren lager op conceptueel niveau. Zij weten zich in het algemeen minder raad met hun gevoelens en in het bijzonder met positieve gevoelens. Volgens Delfos hebben mensen met een ASS wel een antenne voor onraad en onveiligheid, hetgeen ze verklaart door de mannelijke hersenontwikkeling, die toegerust is om zichzelf en de eigen omgeving te beschermen.

6.2. De therapeutische mogelijkheden van het godsbeeld

In de inleiding van deze scriptie is aangegeven dat onderzocht zal worden hoe het godsbeeld van mensen met een ASS er uitziet om zo meer inzicht te krijgen in de structuur van hun God object-relatie. Het vermoeden werd daarbij uitgesproken dat die object relatie qua rijpheid en complexiteit wel zou verschillen. Derhalve werd als logische vervolgstap ook gekeken hoe met dat verschil omgegaan zou kunnen worden. Hoewel de centrale vraag van de scriptie is hoe het godsbeeld er uit ziet werd onmiddellijk daarna de vraag gesteld hoe het godsbeeld er anders uit zou kunnen zien, waarbij een koppeling werd gelegd met (negatief) zelfbeeld en godsbeeld. Hiertoe zijn een aantal psychotherapiemogelijkheden onderzocht, die de gevonden verschillen zouden kunnen verzachten. Een cliënt van Delfos sprak uit dat gevoelens moeilijk te bevatten zijn en hij verwoordde dit door te zeggen dat de therapeuten hem dwongen zijn

---

¹³³ Een aantal antwoorden verwoordde dat wij zondig zijn maar dat God fouten wil vergeven.

gevoelens te uiten, maar dat zulks er op neer kwam dat hij daar moest kijken waar hij blind was.¹³⁴ De gezamenlijke conclusie van de besproken theorieën, zoals Delfos, Baron-Cohen en de Gezondheidsraad is dat de meest aangewezen aanpak voor mensen met een ASS een vorm van cognitieve therapie lijkt al dan niet in samenhang met psycho-educatie en/of een *buddy*.

In hun *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy* bespreken Moriarty en Hoffman hoe vanuit verschillende psychologische theorieën tegen de ontwikkeling van het godsbeeld wordt aangekeken en de theoretische mogelijkheden gericht op het godsbeeld die uit deze theorieën voortvloeien.¹³⁵ In deze paragraaf zullen de voornaamste van deze therapeutische mogelijkheden besproken worden.¹³⁶ Uitgangspunt hierbij is dat een bewuste geloofservaring een lange en ingewikkelde ontwikkelingsgeschiedenis kent en berust op onbewuste processen, die al dan niet preverbaal of pre-oedipaal (de fase waarin het zelf ontstaat) zijn. Dit betekent dat het transformeren van iemands bewuste geloof met louter bewuste middelen, zoals preken, Bijbellezing of debatteren enigszins naïef zou zijn.¹³⁷

Allereerst zal, aangezien de besproken theorie van Rizzuto een psychodynamische theorie is, een psychodynamische aanpak aan bod komen in de vorm van de *Time-Limited Dynamic Psychotherapy*. Vervolgens zal een cognitieve benadering, de *Rational Emotive Therapy* worden besproken. Bij zowel de psychodynamische als de cognitieve therapie spelen

---

¹³⁴ <http://www.congres-content.nl/2008-autisme-impressie.html>

¹³⁵ G.L. Moriarty and L. Hoffman, *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy: Research, Theory, and Practice*, (Binghamton NY 2007)

¹³⁶ J.Jones, 'Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image' in: *God Image Handbook*

¹³⁷ *Conscious beliefs about God, whether devout or atheistic, rest on unconscious processes and come with a long and complicated developmental history.* J. Jones, 'Psychodynamic Theories,41.

cognitieve en affectieve elementen een rol. De route naar een balans tussen verstand en gevoel wordt alleen op een verschillende wijze afgelegd.

Rizzuto zag al de klinische mogelijkheid om aan de hand van iemands' religieuze opvattingen tot zijn onbewuste door te dringen en het godsbeeld als een koninklijke weg, zo rechtstreeks mogelijk, naar psychisch welzijn te benutten.¹³⁸ Uitgangspunt van de *Time-Limited Dynamic Psychotherapy (TLPD)*, een psychodynamische aanpak, is dat interpersoonlijke problemen vanuit het verleden via de therapeut in het heden tot uiting moeten komen.¹³⁹ Gesteld wordt dat de behoefte om zich te verbinden één van de primaire driften in het leven is; de mens wordt gezien als een relationeel wezen. Die drift komt ook aan de orde bij de relatie met de therapeut; de therapeut wordt al dan niet bewust in de relatie getrokken en moet zich daar ook weer aan ónttrekken om goed te kunnen functioneren. Er wordt op deze manier ook steeds een verband verondersteld tussen de houding van iemand jegens een ander en zijn houding jegens God. Het is een *paralleled experience*. Zo wordt bijvoorbeeld ook een verband verondersteld tussen een lage zelfwaardering en een weinig liefdevolle God.¹⁴⁰ Hoewel Rizzuto stelde dat het zelfbeeld en godsbeeld op 6-jarige leeftijd min of meer vastliggen, zien andere psychodynamische theoretici volgens Moriarty toch meer

---

¹³⁸ Schaap-Jonker, *Before the face of God*, 117

¹³⁹ *The primary assumptions that underlie TLPD are that interpersonal problems develop in past relationships, are continued in present relationships, and are acted out in the therapeutic relationship (Levenson, 1995).* G.L. Moriarty, 'Time-Limited Dynamic Psychotherapy and God Image', in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy*, 80.

¹⁴⁰ *A theology predicated on a loving, accepting God is cognitively compatible with high self-esteem, but it would be a source of discomfort for a believer low in self-esteem.'...' (Benson and Spilka (1973) used Cognitive Consistency Theory, CCT, to explain the God image/self-esteem correlation. According to CCT, it is self-image or self-esteem that determines God image, not the reverse.)* B. Johnson, 'Rational Emotive Behavior Therapy and the God Image', in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy*, 163.

flexibiliteit, vloeibaarheid tot aanpassing en verandering van het godsbeeld.¹⁴¹ Therapeutisch werkt men binnen de *TLDP* volgens het *Cyclical Maladaptive Pattern (CMP)*. Na vaststelling van een *hot issue*, wordt via de emotie gepoogd tot een nieuwe ervaring te komen van het zelf en de therapeut en tot een nieuwe ervaring van het zelf en het godsbeeld. Beide ervaringen worden cognitief vastgelegd vanuit de opvatting dat ervaren en begrijpen beide nodig zijn om tot een langdurige verandering te komen; de emotie wordt door cognitieve bekrachtiging bestendigd.

In de cognitieve *Rational Emotive Behavior Therapy (REBT)* wordt uitgegaan van drie proposities: a) cognitieve activiteit heeft invloed op gedrag b) de cognitieve activiteit kan veranderd worden en c) gewenst gedrag kan gerealiseerd worden door cognitieve verandering. Er wordt vooral gewerkt met psycho-educatie, terwijl er een focus is op irrationeel gedrag. Doel van de therapie is inzicht te geven in het eigen irrationeel gedrag en in de mogelijkheid om met behulp van het veranderen van gedachten dit gedrag te veranderen. Men maakt hierbij gebruik van een cognitief schema, het ABC schema, waarbij A (*activating events*) door B (*irrational beliefs*) tot C (*Consequences*) leiden.¹⁴² Wat betreft geloof zijn de vooronderstellingen daarbij onder andere, dat mensen met een potentieel aan (ir)ratio geboren worden, dat irrationeel geloof vaak logisch inconsistent is en dat dit irrationeel geloof daardoor een blokkade vormt. Een cognitief therapeut is gespitst op disfunctionele schema's en een disfunctioneel geloof. Hij gaat er van uit dat een irrationeel geloof de oorzaak is van een emotionele onbalans en gaat met de cliënt aan de slag door middel van een cognitieve

---

¹⁴¹ *Rizzuto's thoughts are helpful in understanding how the God image develops throughout the lifecycle. Her views are very traditional and emphasize that the self and God image are more or less solidified at age 6.* G.L. Moriarty, 'Time-Limited Dynamic Psychotherapy and God image', 88.

¹⁴² In de triviale versie staat A voor aanleiding, B voor Bril waardoor je naar de dingen kijkt en C voor consequentie, Wikipedia per mei 2012. Men verwijst wat betreft de filosofische achtergrond naar Epictetus, een stoïcijnse Griekse wijsgeer, die gezien zijn stoïcijnse achtergrond aansluit bij een cognitieve aanpak.

discussie, waarbij hij een rationeel alternatief aanbiedt. Het is een socratische aanpak, waarbij de therapeut door incongruenties te belichten een staat van dissonantie creëert. De vooronderstelling daarbij is dat cliënten gemotiveerd zijn die dissonantie op te heffen.

Resumerend kan worden gesteld dat er vanuit verschillende psychologische theorieën therapeutische mogelijkheden gericht op het godsbeeld worden aangereikt. Het godsbeeld kan worden ingezet in zowel psychodynamische als cognitieve behandelingsmethoden. Met betrekking tot ASS werd bij de bespreking van de Richtlijn Autisme van de Gezondheidsraad in hoofdstuk 2 evenwel al gesteld dat er op dit moment nauwelijks bewezen effectieve behandelingsmethoden voor ASS beschikbaar zijn. Ditzelfde geldt voor deze therapeutische mogelijkheden die gericht zijn het godsbeeld, in hoeverre deze mogelijkheden effectief zijn in de behandeling van mensen met een ASS zal nader onderzocht moeten worden.

De onderzochte groep is overwegend van orthodox-bevindelijke huize. Verondersteld mag worden dat het godsbeeld een belangrijke factor in hun leven is, zodat een benadering via deze wijze bij deze groep mogelijkheden biedt. Zij zullen vermoedelijk wel geneigd zijn betekenis toe te kennen aan de invloed van een hogere macht bij sommige autobiografische ervaringen al vermoedt Bering (2.5) dat mensen met een ASS meer moeite hebben met betekenisvolle duidingen. Dat vermoeden stoelt hij op de veronderstelling dat mensen met een ASS meer gericht zijn op hóe iets werkt dan waaróm iets werkt. Met dit gegeven in het achterhoofd zal de geestelijk verzorger met zijn expertise aan de slag kunnen gaan.

6.3. Rol van de geestelijk verzorger

Het is de bedoeling van de therapeutische aanpak om mensen met een ASS met zichzelf in contact te brengen. Mocht dat contact tot stand komen dan zullen zij tot een persoonlijk godsbeeld kunnen komen dat hen veiligheid biedt, nabij is en vertrouwenwekkend. De

geestelijk verzorger zal hieraan een bijdrage kunnen leveren. Blijkbaar is de cliënt met een ASS van zichzelf uit minder gedisponeerd de Bijbel zodanig te lezen dat hij/zij daarin met zichzelf in contact komt en/of steunende, reddende en vergevingsgezinde eigenschappen van God kan ontdekken. Op deze elementen in de Bijbel kan de geestelijk verzorger wijzen en zo kan deze behulpzaam zijn bij het doen inzien dat deze teksten ook op hem van toepassing zijn.

Door middel van het godsbeeld kan zo de deur naar zelfinzicht geopend worden. In principe is het godsbeeld voor mensen uit een orthodox/bevindelijke groep met emoties beladen, omdat religieuze ervaring zeker bij bevindelijkheid een belangrijke rol speelt. Het vormt een aanknopingspunt voor de geestelijk verzorger. Hoe zich (op een positieve manier) met zichzelf en daarmee met de wereld te identificeren is volgens Bender het essentiële psychologische probleem.¹⁴³ Een geestelijk verzorger zou vanuit zijn expertise op existentieel gebied kunnen bijdragen aan de vorming van een positiever zelf- en wereldbeeld bij zijn gesprekspartner.

6.4. Mogelijkheden verder onderzoek

Het onderzoek naar het persoonlijk godsbeeld in relatie met autisme is nog pril. Ook de gehanteerde ORI onderzoeksmethode moe(s)t zich nog in de praktijk bewijzen. Het onderzoek van Kim naar het godsbeeld bij verschillende religies leek hoopvol ten aanzien van de toepassingsmogelijkheid van deze aanpak.

Het huidige onderzoek is niet meer dan een steekproef, zodat het de moeite loont, gezien de eerste resultaten, een uitgebreider onderzoek te verrichten. Bij de onderzoeksgroep met een ASS zou men wellicht een meer expliciete, homogener groep kunnen selecteren om tot een duidelijker verschil te komen met de groep zonder een ASS en dan daaruit zou men tot een

---

¹⁴³ Zie noot 98

nadere verfijning kunnen komen; mijn gedachten gaan in eerste instantie uit naar een groep met een Asperger diagnose.

Het is mij niet bekend of de voorgestelde cognitieve therapie met als inzet het godsbeeld in Nederland veel gehanteerd wordt. Hoe dan ook lijkt deze aanpak mogelijkheden te bieden vanwege het persoonlijke godsbeeld dat mensen uit de christelijk/bevindelijke groepen er op na houden en de emotionele lading die dit godsbeeld voor hen heeft. Het lijkt een geschikt gegeven om via het godsbeeld aan het zelfbeeld en de zelf/ander differentiatie te werken. Ook bij een 'gewoon', niet therapeutisch, gesprek met een geestelijk verzorger lijkt het de moeite waard om het godsbeeld nadrukkelijker in te brengen en van de resultaten van die inbreng verslag te doen.

6.5. Slotoverweging

Het werken aan deze scriptie bleek een leerzame aangelegenheid. In de inleiding vertelde ik van mijn niet-religieuze achtergrond. Zo langzamerhand verkende ik gedurende mijn leven de terreinen die niet bij mij in de wieg gelegd waren. Een behoefte tot grensoverschrijding herken ik bij mezelf als een terugkerend element. Ook tijdens het werken aan deze scriptie vond ik het een uitdaging theorieën uit verschillende disciplines met elkaar te verbinden. Het meest significante voorbeeld hiervan is het opsporen van overeenkomsten tussen het sociogram als verklaringsmodel voor autisme van Delfos en de bespiegelingen over de transitionele ruimte. Beide theorieën poogde ik met elkaar in verband te brengen vanwege de zelf-ander differentiatie. Een differentiatie die ook bij de ORI metingen een belangrijke rol speelt.

De neiging van Delfos en Baron-Cohen om van een totaalvisie uit te gaan bij de verklaringen van ASS sprak mij aan. Een geestelijk verzorger wil tenslotte ook betrokken zijn

op de gehele persoon, op het gehele leven en alles wat zich daarin afspeelt. Als voorbeeld van zo'n holistische benadering werd in de scriptie de presentietheorie genoemd.

Gezien mijn niet-religieuze achtergrond vond ik deze scriptie met een focus op het godsbeeld voor mij van belang, omdat ik zo een existentiële dimensie van het bestaan heb kunnen onderzoeken die voor mij niet vanzelfsprekend is. Dankzij deze focus heb ik de studie die aan deze scriptie ten grondslag lag als verrijkend ervaren.

7. Bibliografie.

- Baarda D.B. en de Goede M.P.M., Basisboek Methoden en Technieken, (4^e druk; Houten 2006).
- Baart A., 'Methodiek, zorgbenadering en professionaliteit' in: Marian Verkerk red. *Denken over zorg. Concepten en praktijken* (Utrecht 1997).
- Baron-Cohen S., *Autisme en Aspergersyndroom, de stand van zaken* (Amsterdam 2009).
- Bering J.M. , 'The existential theory of mind.' *Review of General Psychology – American Psychological Association*, (2002).
- Bender L., 'Childhood schizofrenia. Clinical study of one hundred schizofrenic children', *Journal of Orthopsychiatry*, (1993).
- Blatt S.J. , Chevron E.S., Quinlan D.M., Schaffer C.E. and Wein S., *The assessment of qualitative and structural dimensions of object representations* (Revised Edition Unpublished research manual Yale University 1992).
- Born I. van de , *Complexity and differentiation-relatedness of the God image among patients within the Autistic Spectrum Disorder*, (Leiden 2012).
- Bouwman G. en Maten-Abbink M. van der, *Autisme en geloof: een vergelijkend onderzoek tussen jongeren met en zonder een autisme spectrum stoornis* (Utrecht 2006).
- Bouwman G. en Maten-Abbink M. van der, 'Godsbeelden en Existentiële Theory of Mind: Een vergelijkend onderzoek tussen jongeren met en zonder een autisme spectrum stoornis', *Psyche en Geloof* 1 (Utrecht, 2008).
- Cullberg J., *Moderne psychiatrie, Een psychodynamische benadering* (10e druk; Amsterdam 2003).
- Diamond D., Blatt S.J., Stayner D.A. and Kaslow N., *Differentiation-Relatedness of self and object representations*. (Unpublished research manual, Yale University, 1991).
- McDargh J.J., *Psychoanalytic Object Relations Theory and the Study of Religion: On Faith and the Imaging of God* (Lanham 1983).
- Delfos M., *Asperger in meervoud, autisme en haar randgebieden*,(Amsterdam 2002).
- Delfos M., Het socioschema als verklarende model, *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme* 2 (2002).
- Delfos M., *Een vreemde wereld, over autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS* (4^e herziene en uitgebreide druk; Amsterdam 2003).
- Delfos M. en Gottmer M., *Leven met autisme*, (3e druk; Houten 2012).
- Delfos M., 'The essential difference. Men, women and the extreme male brain', *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme* 3 (2003).
- Deri S., *Symbolization and creativity* (Madison, NJ. 2002).
- Dingemans G.D.J. , *In de leerschool van het geloof, Mathètik en vakdidactiek voor catechese en kerkelijk vormingswerk*, (Kampen 1986).
- Duyndam J., Geestelijke weerbaarheid, *Humus* (juni 2012).
- Eigen M., 'The Area of Faith in Winnicott, Lacan and Bion', *International Journal of Psycho-analysis*. (1981).
- Erikson E.H., *Childhood and society* (New York 1963).
- Geschwind N. en Galaburda A.M., *Cerebral Lateralization. Biological mechanisms, Associations and Pathology*, (Cambridge 1987).

Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen, een leven lang anders.* (Den Haag 2009/09).

Grandin Temple, "The world needs all kinds of minds." (TED, *Ideas worth spreading* 2010).

Happé G.G.E., *Autism, an introduction to psychological theory*, (Cambridge, Massachusetts 1994).

Hijweege N.M., *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring.* (Amsterdam 2004).

Johnson B., 'Rational Emotive Behavior Therapy and the God Image', in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy* (Binghamton NY 2007).

Jones J.W., 'Psychodynamic Theories of the Evolution of the God Image,' in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy*, (Binghamton, NY 2007).

Jongsma-Tieleman P.E., *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding* (Kampen 1996).

J. Kim, *Internal object representations of religious people*, (Long Island 2005).

Kirkpatrick L.A. and Shaver P.R., 'An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief.' *Personality and Social Psychology Bulletin*, (1992).

Moriarty G., *Pastoral care of Depression: Helping Clients heal their relationships with God* (New York 2006).

Moriarty G.L. and Hoffman L., *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy: Research, Theory, and Practice*, (Binghamton NY 2007).

Moriarty G.L., 'Time-Limited Dynamic Psychotherapy and God Image', in: *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy*, (Binghamton NY 2007).

Ned. Ver. voor Psychiatrie (Nvvp) en Ned. Instituut van Psychologen (NIP), *Multidisciplinaire richtlijn, Autismespectrumstoornissen bij volwassenen.* (2012).

Norenzayan A., Gervais W.M. en Tresniewski K.H., 'Mentalizing Deficits Constrain Belief in a Personal God', *Plos One*, (2012).

Piaget J., *The construction of reality in the child*, (New York 1954).

Roelfsema, Hoekstra et al., 'Are autism spectrum conditions more prevalent in an information-technology region?' (2012 Published Online 17 June 2011).

Sacks O., *A leg to stand on* (London 1998).

Saint-Exupéry A. de , *Le Petit Prince* (Paris 1946).

Schaap-Jonker, *Before the Face of God, An interdisciplinary Study of the Meaning of the Sermon and the Hearer's God Image, Personality and Affective State*, (Münster 2008).

Schaap-Jonker J., Schothorst-van Roekel J. van en Sizoo B., 'Het godsbeeld in relatie tot autistische trekken en kerkelijke achtergrond', *Tijdschrift voor psychiatrie* 54 (2012).

Schaap-Jonker J. en Schothorst-van Roekel J. van, *Onderzoek Autisme, Godsbeeld en Geloofsbeleving*, (Zwolle 2009).

Schaap-Jonker J. en Eurelings-Bontekoe E.H.M. , *Handleiding Vragenlijst Godsbeeld, Theoretische achtergronden van de vragenlijst.* (versie twee (herzien); Zwolle 2009.)

Schiltmans C. (red.) *Autisme verteld*, (4e druk; Berchem 2011).

Shahesmaeili S.M., *De neuroanatomische oorsprong van empathie*, (Gent 2006).

Thoraval J., *Les grandes étapes de la civilisation française*, (Paris 1978).

Sleddens W., 'Augustinus vanuit zijn Belijdenissen', *Stad Gods*, 2 (2012).

Vermeulen P., 'Autisme als contextblindheid', *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme*, 3 (2007).

Zock T.H., 'Religie relationaliteit en zinbeleving', in: M. van Uden, J. Pieper 'red.', *Wat baat religie?* (Nijmegen 1998).

Zock T.H., 'Religie als transitioneel fenomeen. Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (1997).

Geraadpleegde websites.

<http://www.absolutefacts.nl/wetenschap/data/piagetjean1896.htm>

www.autismresearchcentre.com.

http://www.autismepunt.nl/wat_is_autisme.html

<http://www.balansdigitaal.nl/stoornissen/asperger/wat-is-asperger/>

<http://www.congres-content.nl/2008-autisme-impressie.html>

<http://dare.uva.nl/document/72656>.

<http://www.dsm5.org>.

<http://www.icd-10.nl/>

<http://www.kerkzoeker.nl/christelijkgereformeerd>.

<http://www.mdelfos.nl/2002-wta-socioschema.pdf>.

www.onderwijsnhandicap.nl.

www.pasnederland.nl.

<http://www.plosone.org/>

<http://www.pnas.org/content/early/2009/03/06/0811717106.abstract>

www.presentie.nl.

<http://psp.sagepub.com/>

<http://www.psychischegezondheid.nl/action/psychowijzer/195/neurotypisch.html>

www.scriptiebank.be

www.standaard.be.

<http://www.ted.com/>

<http://www.trimbos.nl/onderwerpen/psychische-gezondheid/autismespectrum-stoornissen/feiten-en-cijfers>

<http://www.webzorg.nl>.

<http://www.wetenschappelijktijdschriftautisme.nl>

<http://www.yale.edu/mindevlab/papers/religion-is-natural.pdf>

